

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ

ՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(1918-1920)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ծնունդը 28 Մայիս 1918ին յոյսի մեծ ալիք մը յառաջացուց աշխարհասփիւռ հայութեան մէջ եւ զօրաշարժի ենթարկեց զայն՝ յաջորդող երկու տարիներու ընթացքին հանրապետութիւնը դարձնելով վերջինիս ուշադրութեան կեդրոնը:

1918-1920ին, Հարաւային Ամերիկայի նորահաստատ ու փոքրաթիւ հայ համայնքները, որոնք իրենց տեղական սաղմնային կազմակերպութեան փուլէն կ'անցնէին, որոշ ճիգեր թափեցին օգտակար հանդիսանալու հայկական նորանկախ պետականութեան: Առաջին աշխարհամարտի ընթացքին կամաւորական շարժումին մասնակցելէ մինչեւ հրապարակագրութիւն, քաղաքական շփումներէ մինչեւ դիւանագիտական դիմումներ, այդ ճիգերուն պատմութիւնը ցարդ մանրամասն սեւեռումի ենթարկուած է: Առաջին Հանրապետութիւնը դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատեց Հարաւային Ամերիկայի որոշ երկիրներու հետ: Տարբեր երկիրներ բնակող հայորդիներ դիւանագիտական ներկայացուցիչներ կամ հիւպատոսներ դարձան: Նոյնը պատահեցաւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ: Փաստը նշուած է ժամանակի մամուլի, պետական փաստաթուղթերու եւ պատմագիտութեան մէջ: Էթիէն Պրազիլ անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչը եղաւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ:

Այս բոլոր հարցերը, գլխաւորաբար՝ այդ թուականներուն Արժանթինի ու Պրագիլիոյ՝ մէջ ծաւալած ու Հայաստանի հետ կապուած դէպքերը միահիւսելու եւ պատմագրելու ընդհանուր փորձ մըն է այս ուսումնասիրութիւնը: Միաժամանակ, կարելին ըրած ենք նիւթը կապելու ժամանակի արժանթինեան ու պրագիլիական արտաքին քաղաքականութեան:

Աղբիւրագիտական տեսանկիւնէն, օգտագործած ենք Հայաստանի Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւին մէջ պահուած սակաւաթիւ փաստաթուղթերը, ինչպէս եւ Ուրուկուայի արտաքին գոր-

ծոց նախարարութեան եւ Ազգային Ընդհանուր Արխիւի թղթածրարը³։ Պրագիլիոյ եւ Արժանիքին արտաքին գործոց նախարարութեանց դիւանները տակաւին մատչելի չեն եղած մեզի, իսկ Պոստոնի (ԱՄՆ) մէջ պահուող Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան արխիւի տուեալներու ընդհանուր ներկայացումը կատարած է ամերիկահայ պատմաբան Ռիչըրտ Յովհաննէսեանը⁴։

ՈՐՎ ԷՐ ԷԹԻԷՆ ՊՐԱԶԻԼ

Էթիէն Պրագիլի անձը մնացած է գրեթէ անյայտ։ Իր ողջուցը լոյս տեսած պրագիլիահայ համայնքին նուիրուած երկու հատորները, մանաւանդ՝ Եզնիկ քննչ-Վարդանեանի մեծածաւալ Պրագիլիոյ հայ համայնքը (1948) երկասիրութիւնը - ուր հաւաքուած են այդ համայնքի կարեւոր ու անկարեւոր բազմաթիւ անձնաւորութիւններու կենսագրութիւնները - տարօրինակ լռութիւն պահած են իր կեանքի մասին։ Նոյնիսկ վիճարկուած է իր ազգային պատկանելիութիւնը։ Երբեմն զինք համարած են Ֆրանսացի։ Օրինակ, 1955ին Ս. Կուան (Սոկրատ Յ. Թերզեան) հրապարակած է Պրագիլի հինգ նամակներ, «որոնց տակ, - գրած է հրատարակիչը, - հայերէն ստորագրած է Տոքթ. Էթիէն Պրագիլ անունով ծագումով Ֆրանսացի մը»⁵։ Այս պնդումը, պիտի տեսնենք, կը հերքուի այդ նամակներու հարեւանցի ընթերցումովն իսկ։

Ըստ Նարսիսո Պինայեանի, Պրագիլի բուն անունն էր Ignace Etienne։ Ան ծնած էր 1882ին, իսկ 1908ին՝ եկեղեցական աստիճանով, Պրագիլիա էր արդէն՝ որպէս Պահիա քաղաքի թեմական ընծայարանի դասախօս։ Թղթակցած է Վիեննայի Anthropolos ազգագրական ու մարդաբանական ազդեցիկ հանդէսին, ուր 1908-1910ին հրատարակած է երեք յօդուած։ Բազմաթիւ գիրքեր լոյս ընծայած է, որոնց շարքին՝ դասագիրքեր, իրաւաբանական, բնական պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան հատորներ։ Մահացած է 1955ին ու թաղուած՝ 18 Մարտին, Ռիո տէ Ժանէյրոյի Սրբ. Յովհաննէս Մկրտիչ գերեզմանատունը։

Բնական է ենթադրել, որ ան Պրագիլ մականունը որդեգրած է այդ երկիրը հասնելէ ետք։

Ըստ Յովհաննէսեանի, Պրագիլ փիլիսոփայութեան դոկտորական եւ դեղագործութեան վկայականներ ունէր, հիմնած էր դեղագործութեան վարժարան մը եւ կառավարական բազմաթիւ պաշտօնատարներու եւ դիւանագէտներու խնամակալը եղած էր։ Յաճախ ան հայ համայնքի անդամներ ներկայացուցած է պետական գործերու եւ դատարաններու մէջ⁶։

Պինայեան ձեռքի տակ ունեցած է Պրագիլիոյ Ազգային Գրադարանի (Ռիո տէ Ժանէյրո) մամուլի կտրածոններու թղթածրար մը, ներառեալ՝ Պրագիլի մահագրութիւնը, ուր նկատած է թէ 1955ին մահազդ

տուողներէն մէկն էր Sosse Brasil Barreto, անտարակոյս՝ իր դուստրը, որուն «Սօսէ» անունը ազգային պատկանելիութեան տուեալ մըն է⁹:

Ճիշդ է, որ ասիկա անբաւարար է, քանի որ Պրագիլի Հայասիրութիւնը կրնար զինք մղած ըլլալ նման անուն տալու իր աղջկան՝ առանց իր ազգային պատկանելիութիւնը փաստելու: Սակայն, ըստ հուլիան, վերջնական փաստ է 1917ին Մարտէյլի Արմենիա պարբերաթերթին մէջ լոյս տեսած Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն թղթակցութիւն մը, որ նոյն թուականին վերատպուած է Նիւ Եորքի *Կոչնակին* մէջ:-

«[Պրագիլ - Վ.Մ.] թէեւ հանգամանքներու բերմամբ մոռցած է Հայերէն լեզուն, բայց չէ մոռցած Հայութիւնը: Ինք կաթոլիկ Հայ մէ եւ Թէրզեան պատրիարքին մօտիկ ազգական, իր ուսումը Փարիզի մէջ առած եւ պատիկ հասակէն մոռցած է Հայերէնը, բայց այդպէս ըլլալով մէկտեղ երբեք մոռցած չէ իր Հայութիւնը եւ իր տաղանդն ու եռանդը ի սպաս դրած է Հայ Դատին եւ Հայութեան ի նպաստ բոլորականտին այս տեղ, ինը տարիներէ ի վեր քանի որ եկած է Պրագիլ»¹⁰:

Այս վկայութենէն կը մակաբերուի, ուրեմն, որ Պրագիլ ծագումով Հայ էր, Ֆրանսախօս, ուսանած՝ Փարիզ, կաթոլիկ դաւանանքէ, եւ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարք Յովհաննէս Պետրոս ԺԳ. Թերզեանի (1911-1930) մօտիկ ազգական:

Ի հաստատումն այս տեղեկութիւններուն, Հայաստանի Հանրապետութեան Պոստոնի արխիւին մէջ առկայ Պրագիլի կենսագրականը կ'ըսէ, թէ վերջինիս մականունը էթեան (Etian) էր¹¹: Հետեւաբար, իր բուն անունը պիտի ըլլար Իգնատիոս էթեան, որ նախ ենթարկուած է Ֆրանսացումի՝ Ignace Etienne, ապա՝ անունի վերածուած (Etienne Brasil):

Աւելին. Պրագիլ 1918ին՝ իտալահայ (ապա՝ եգիպտահայ) հանրային գործիչ ու ճարտարապետ Արտաշէս Օրագեանին գրած է Ֆրանսերէն նամակ մը, որ կը սկսի հետեւեալ խօսքերով.- «Mon cher compatriote» («Իմ սիրելի հայրենակից») ¹²: Իսկ 30 Յուլիս եւ 5 Օգոստոս 1920ին գրուած իր զոյգ նամակները, ուղղուած՝ Պոլսէնու Այրէսի Միջկուսակցական Մարմինն, նոյնպէս կը սկսին «Սիրելի հայրենակիցներ» վերտառութեամբ ¹³:

Ենթադրելի է, որ 1910-1914ի միջոցին, Պրագիլ ձգած է եկեղեցական կարգը եւ տեղափոխուած՝ Ռիօ տէ Ժանէյրօ, քանի որ 1914ի չուրջ արդէն ծանօթութիւն հաստատած էր այս քաղաքի փոքրաթիւ Հայերուն հետ, ուր եւ Ֆրանսական Լիկէոնի (ճեմարան) (351, rua da Cattete) դասախօս էր:

Այն ատեն, ուրեմն, այս մտաւորականը սկսած է աշխուժ հայանպաստ գործունէութիւն մը երկրի մայրաքաղաքին մէջ, մանաւանդ՝

տեղական մամուլի միջոցով: Մարսէյի Արմենիայի յիշեալ նամակագիրը կը վկայէ:-

«Կրնամ ըսել թէ [Արշակ - Վ.Մ.] Չոպանեան մը, [Կարապետ - Վ.Մ.] Բասմաջեան մը որչափ արժէք ունին եւ օգտակար եղած են հայ ազգին այդ տեղ Ֆրանսայի մէջ նոյնչափ գնահատելի եւ օգտակար եղած է մեզ համար բրոֆէսոր Էդիէն Պրագիլը: (...) Չեմ կարծեր որ մեր Տոթթ. Էդիէնի դիրքին մէջ գտնուող ոեւէ «ես Հայ եմ» ըսող ուսանող մը կամ բրոֆէսոր մը Հայութեան ցաւերով այսչափ պիտի հետաքրքրուէր: Իրեն հետ մեր ծանօթութիւնը եղած է իր գրած յօդուածներով. կարդալով իր գրածները տեղական մամուլին մէջ, փնտռեցինք զինք ու գտանք եւ այն ատենէ ի վեր, մօտ երեք տարի, մեզ հետ կապուած է սրտանց (...): Մենք շատ գոհ ենք մեր սիրելի բրոֆէսորի հայրենասիրութենէն քանի որ անոր գրածներու շնորհիւն է որ Հայութիւնը ճանչցուած է այս տեղ պատուաւոր կերպով»¹⁴:

Պրագիլիոյ Հայութեան ծանրութեան կեդրոնը միշտ եղած է Սան Փաւլոն, որ մինչեւ օրս կը պահէ այդ դիրքը: Ռիօ տէ Ժանէյրոյի հայ համայնքը շատ փոքր եղած է: Բայց մինչեւ 1963, երբ մայրաքաղաք դարձած է նորակառոյց Պրագիլիան, Ռիօ տէ Ժանէյրօ եղած է երկրի զարկերակն ու քաղաքական կեդրոնը: Հոս էր, ուր Պրագիլի իմացական հետաքրքրութիւնը եւ հայանպաստ քարոզչութիւնը կրնային իրենց յարմար վայրն ու լսարանը գտնել:

Յարդ կատարուած չլլալով պրագիլիական մամուլի հետազօտութիւնը, անկարելի է գնահատել Էթիէն Պրագիլի հրապարակագրական վաստակը: Հայութեան մասին առանձինն, միայն Ռիօ տէ Ժանէյրոյի մէջ 1917ին հրատարակած է փորձուկալերէն 22 էջոց գրքոյկ մը՝ Հայ Ժողովուրդը (O Povo Armenio)¹⁵: Ըստ Արմենիայի նամակագրին, Պրագիլ «այժմ կը պատրաստուի մեր ազգային պատմութիւնը գրել տեղական լեզուով բոլորականտի համար՝ որու ծախքը մի քանի Հայեր ստանձնած ենք քանի որ գիրքերը ձրի պիտի բաժնուին»¹⁶: Գրքոյկը, հետեւաբար, լոյս տեսած է 1917ի վերջին ամիսներուն:

Յաջորդ տարին ան լոյս ընծայած է նաեւ Մուրիացիները (Os Sirios) 69 էջոց հատորը¹⁷:

ՀԱՅԱՆՊԱՍՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔ՝ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ՄԷՉ

Չուգահեռաբար, 1917ին Պրագիլ նախաձեռնած է հայանպաստ հանգանակութեան մը, որուն գումարները դրկած է Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութեան միջոցով, Արմենիայի խմբագիր Մինաս Չերագէն ստանալով պատասխանը, «ինչպէս եւ վեհ. Կաթողիկոսի կոնդակը: Այդ առիթով Տոթթ. Էդիէն գրեց նաեւ յօդուած մը տեղւոյս երեկոյեան թերթերուն մէջ հայրապետին պատկերովը»¹⁸:

Նոյն թուականին, Սան Փաւլոյի մէջ հիմնուած է Հայ Բարեգործական Միութիւն (ՀԲՄ) անունով կազմակերպութիւն մը: Սա երկրի միակ հայկական միութիւնն էր այդ պահուն, որ հակառակ անունի նմանութեան - եւ Յովհաննէսեանի հաստատումին¹⁹ - կապ չունէր 1906ին Գահիրէի մէջ հիմնուած Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հետ: Հիմնադիրներու խմբագրած ծրագիրը երկրի իշխանութիւններուն կողմէ վաւերացուած է 9 Նոյեմբեր 1917ին եւ Միութեան տրուած է զուտ տեղական եւ ինքնուրոյն բնոյթ: Անոր կազմութեան առաւելութիւններէն մէկը եղած է արաբախօս ու հայախօս հայեր չփման մէջ դնելը, որոնք միայն լեզուի տարբերութեան պատճառով մինչ այդ առիթ չէին ունեցած փոխ-հաղորդակցելու:

Միութիւնը իր ատենապետ Եղիա Նազգաշի միջոցով զանազան առիթներով փարիզ՝ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարին ուղարկած է 25.275 Ֆրանսական Ֆրանքի գումար՝ պատերազմէն աղիտեալ հայերուն ի նպաստ: 9 Ապրիլ 1918ի հեռագրով, Միութիւնը 200 անգլիական ոսկի (5.428 Ֆրանսական Ֆրանք) կը դրկէ՝ յատկացուելու համար էրզրումի ճակատին վրայ կռուող Հայ զինուորներուն: Պօղոս Նուպար այդ հեռագրին պատասխանած է 6 Յունիսին՝ նշելով թէ միայն այդ օրը՝ «հասցէի անբաւականութեան պատճառով», կրցած է գանձել գումարը²⁰:

1918ին կազմուած է Ռիօ տէ Ժանէյրոյի Հայկական Կոմիտէն՝ կապուելով Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Վերջինս քաջալերած է Կոմիտէին կազմութիւնը, վաւերացուցած է զայն ու թղթակցած անոր հետ: Կոմիտէի գլխաւոր նպատակն էր Պրագիլիոյ կառավարութեան կողմէ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչման հասնիլը²¹:

Այս Կոմիտէի մղիչ ուժն ու ոգին էր, անտարակոյս, էթիէն Պրագիլը, ինչպէս կարելի է մակաբերել 1917ի վկայութենէն.- «Մայրաքաղաքիս մէջ մօտաւորապէս երեսուն Հայ կը համրուէի, Հայ-Սիւրիացի եւ Հայեր, բայց բրոֆէսոր էդիէն կ'ըսէ «եօթը Հայեր ենք միայն»- ան Հայ չհամարիր ոչ մէկը որ չհետաքրքրուիր հայկական խնդրով, իր հայ ազգի վիճակով եւ չուզեր օգնել իր ազգակցին: (...) Ամէն օր կուգայ մեզ Հայերուս մօտ, կը խօսի հայ տառապանքին վրայ, կը յորդորէ չուսաստիլ, աշխատիլ եւ համբերել»²²:

Հոկտեմբեր 1918ին, ըստ երեւոյթին՝ ԱՄՆի նախագահ Վուտրօ Ուիլսոնի «տասնչորս կէտեր»-ու հրապարակումին առիթով, պրագիլ-իսահայ համայնքը հեռագրած է անոր: Այս մասին կ'իմանանք 3 Նոյեմբեր թուակիր, Հայաստանի Անկախութեան Իտալական Կոմիտէի (1917-1923) քարտուղար Օրագեանին ուղղուած Պրագիլի նամակէն.-

“Au Brésil nous avons une petite colonie qui s'efforce beaucoup. Nous avons fait une propagande active. Il y a quinze jours, nous avons dirigé un télégramme au Président Wilson.

“Nous attendons des pouvoirs des grands centres arméniennes et du Parlement d'Erivan pour nous diriger au gouvernement du Brésil”²³

(«Պրագիլի մէջ պզտիկ համայնք մը ունինք որ շատ քանք կը թափէ: Մենք աշխուժ քարոզչութիւն ըրած ենք: Տասնհինգ օր առաջ հեռագիր մը յղեցինք նախագահ Ուիլսընին»:

«Մենք հայկական մեծ կեդրոններէն եւ Երեւանի Խորհրդարանէն լիազօրութիւններ կ'ակնկալենք, որպէսզի դիմում կատարենք Պրագիլի կառավարութեան»):

Զինադադարին առթիւ, Միութիւնը 14 Նոյեմբերին հեռագրած է Պրագիլիոյ նախագահին՝ շնորհաւորելով դաշնակիցներու յաղթանակը:

“Colonia Armenia, raça que mais padeceu pelas barbaridades do absolutismo, respeitosamente apresenta V. Exc. suas felicitações pela victoria completa dos Alliados. Triompho de civilisação e redempção das raças oprimidas”²⁴ («Հայ համայնքը, որ բռնապետութեան բարբարոսութիւններէն ամէնէն շատ չարչարուած ցեղն է, յարգանքով իր շնորհաւորութիւնները կը մատուցանէ Ձերդ Վսեմութեան՝ Դաշնակիցներու կատարեալ յաղթանակին առթիւ: Յաղթութիւն քաղաքակրթութեան եւ փրկութիւն՝ ճշնուած ցեղերուն»):

Դեկտեմբեր 1918ին, համայնքային պատուիրակութիւն մը այցելած է Խաղաղութեան Համաժողովի Պրագիլիոյ պատուիրակութեան պետ եւ երկրի ապագայ նախագահ Տոքթ. Էփիթասիո Փեսոային, որ իր համակրանքը յայտնած է հայկական պահանջներու նկատմամբ: Հայկական պատուիրակութիւնը յուշագիր մը յանձնած է իրեն, ու այնուհետեւ գրած է Պօղոս Նուպարին՝ Պրագիլիոյ հանդէպ ջերմ վերաբերմունք ցուցաբերելու եւ պրագիլական ապրանքներու Հայաստան ներմուծումին դիւրութիւններ ապահովելու կապակցութեամբ²⁵: Պատուիրակութեան մաս կը կազմէին Եղիա Նազգաչ եւ Ղազար Նազարեան (Սան Փաւլօ), Պրագիլ, Միհրան Լաթիֆ եւ Լեւոն Աբելեան (Ռիօ տէ Ժանէյրօ): Ծաւալուն յուշագրին մէջ ի միջի այլոց գրուած է:

«Սան Բաւլոյի մէջ գտնուող Հայերու զաւակներ, որոնք ծնած են պրագիլական դրօշին տակ եւ անոր պաշտպանութիւնը կը վայելեն, որոշեցին իրենց ձայնը հասցնել Ձեզ եւ խնդրել, որ բարեխօսէք ի նպաստ իրենց ծնողաց մայր հայրենիքին, որուն զաւակացը հետ միեւնոյն արիւնով եղբայրացած, հեռու երկրի մը մէջ իսկ կրեցին ամէն տեսակ տառապանք, եւ տակաւին պիտի կրեն ալ թերեւս, եթէ չորոշուի իրենց անկախութիւնը:

«(...) Հայաստանի ապագան կախում ունի քաղաքակիրթ աշխարհի գումարուելիք այս վեհաժողովէն, եւ Պրագիլ բնակող Հայկի զաւակներուն համար շատ մեծ պիտի ըլլայ այն երախտագիտութիւնը այս օրհնուած երկրին հանդէպ, երբ առիթ ունենան լսելու այս Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն արտայայտութիւն(ներ)ը ի մէջ այն անթիւ համակրանքներուն արդէն յայտնուած ի նպաստ իր անկախութեան Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Զուիցերիոյ, Իտալիոյ եւ մասնաւորապէս Միացեալ Նահանգներու կողմէ»²⁶:

Նոյն Դեկտեմբերին, Պրագիլ՝ յանուն Պրագիլիոյ Հայ Համայնքին, ֆրանսերէն կոչ մը ուղղած է Պեճիքայի Ալպէր թագաւորին, խնդրելով որ Հայ Դատը պաշտպանէ Խաղաղութեան Վեհաժողովին²⁷:

Պրագիլ, յամենայնդէպս, միայն ուղղահայեաց յարաբերութիւններ չէ պահած արտասահմանի մարմիններու հետ, այլեւ՝ հորիզոնական: Ծարդ փաստ մըն է վերոյիշեալ 3 Նոյեմբերի նամակը Օրագեանին, ուր համագործակցութեան հրաւեր ուղղած է:-

“La capitulation de la Turquie vient nous remplir de joie. L'Arménie est sauvée!

“Il nous faut agir maintenant, nous aider et suivre une orientation décisive.

“(…) Veuillez avoir la bonté de m'informer sur le nombre des arméniens en Italie, sur leur action, sur les sympathies et promesses du gouvernement italien.

“De mon côté je vous tiendrai au courant des événements.

“Par le même courrier, je vous envoie 2 exemplaires d'une brochure de propagande”²⁸. («Թուրքիոյ անձնատուութիւնը մեզ համակած է ցնծութեամբ: Հայ-յաստանը փրկուած է:

«Այժմ մեզի կը մնայ գործել, օժանդակել իրարու եւ վճռական կողմնորոշումի հետեւիլ:

«(...) Բարի եղէք զիս տեղեակ պահել իտալիոյ մէջ հայերու թիւի, իրենց գործունէութեան, ինչպէս եւ իտալական կառավարութեան համակրանքներուն եւ խոստումներուն մասին:

«Իմ կողմէս, ես ձեզ տեղեակ կը պահեմ իրադարձութիւններու մասին:

«Նոյն թղթատարով ձեզի կ'ուղարկեմ քարոզչական գրքոյկի մը երկու օրինակներ»):

Սան Փաւլոյի ՀԲՄը որոշած է հանգանակութեան մը ձեռնարկել ազգային դատի պաշտպանութեան համար: Այդ նպատակով, 1 Յունւար 1919ի նամակով 400 անգլիական ոսկի ուղարկուած է Պոդոս Նուպարին, որուն միաժամանակ տեղեկացուած է Պրագիլիոյ պատուիրա-

կուլթեան Փարիզ մօտալուտ մեկնումի եւ ներկայացնելիք յուշագիրի մասին: Պօղոս Նուպար պատասխանած է 13 Փետրուարին²⁹:

Մարտ 24ին, 1000ական Ֆրանքի երկու չէքեր ղրկուած են Պօղոս Նուպարին՝ ազգային շահերու պաշտպանութեան հիմնադրամին յատկացուելու համար: Միեւնոյն նամակով գանգատ արտայայտուած է, որ «Փարիզի մէջ գումարուած Ազգային Համաժողովի առթիւ, Պրագիլիոյ Հայ համայնքը անտեսուած էր, եւ անկէ ալ ներկայացուցիչ մը կանչուած չէր»³⁰: Այս հարցին կապակցութեամբ Պօղոս Նուպար Ապրիլ 29ին պատասխանած է.-

«(...) Պատճառը պարզապէս տեղւոյդ հեռաւորութիւնն էր, քանզի գահալիժօրէն իրարու յաջորդող քաղաքական դէպքերը պարտադրած էին մեզ իսկոյն գումարելու Համաժողովը, առանց ժամանակ կորսնցնելու, եւ չէինք յուսար որ Զեր Պատուիրակը ժամանակին հասնէր, մասնակցելու համար անոր խորհրդակցութեանց: Բայց մեր աշխատասիրութեանց ամէն հաղորդելի տեղեկութիւններ, օրը օրին ղրկած եմ ընկերութեանդ հասցէին, եւ կը զարմանամ որ չէք ստացած զանոնք: Այս թղթատարով կրկին կը ղրկեմ Զեզի Ազգային Համաժողովի կողմէ, Հաշտութեան գոնկրէսին ներկայացուցած մեր պահանջագիրը (Ֆրանսերէն եւ անգլիերէն) եւ վնասուց հատուցման տետրը (Ֆրանսերէն) իւրաքանչիւրէն երկու օրինակ»³¹:

1919ի աշնան, Փարիզի խաղաղութեան խորհրդաժողովին Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան՝ Ազգային Պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ, Պրագիլը նշանակած է հանրապետութեան ներկայացուցիչ՝ հրահանգելով որ պաշտօնապէս ճանչցուելու աշխատանքներու ձեռնարկէ³²:

Հոկտեմբեր 1919ին, Պրագիլ եւ Արեւեան հրաւիրուեցան նախագահական պալատ, ուր նախագահ Փեսօս իր ջերմ գգացումները յայտնեց Հայաստանի նկատմամբ եւ խոստացաւ՝ քաղաքական ու առեւտրական ուժեղ կապերու համար ամէն ջանք թափել: 23 Հոկտեմբերին, Պրագիլ այս մասին գրեց Ահարոնեանին, միաժամանակ շեշտելով դիւանագիտական կանոնաւոր ներկայացուցիչներու կարիքը, քանի որ հայերը տակաւին, ըստ օրինի, օսմանեան հպատակներ էին, ինչ որ բացում դժուարութիւններ կը յառաջացնէր³³:

ՀԲՄՍ՝ Հայ տարագիրներու օգնութեան համազգային հանգանակութեան ի նպաստ, նոյն 23 Հոկտեմբերին Պօղոս Նուպարին կը ղրկէր 10.000 Ֆրանքի չէք մը եւ կը հարցնէր թէ ի՞նչ դիրք պէտք է բռնէր Ռիօ տէ Ժանէյրօյի Հայկական Կոմիտէի եւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Պրագիլի հանդէպ: 5 Դեկտեմբերի նամակին մէջ՝ շնորհակալութիւն յայտնելով առաքումին համար, Պօղոս Նուպար կը յայտնէր.-

«Գալով Պրագիլիոյ Հայկական Ներկայացուցչի խնդրոյն, Ազգային Պատուիրակութիւնը ամբողջապէս համաձայն է անոր գոյութեան, ինչպէս նաեւ այն կազմակերպութեան, որ ծայր տուած է Ռիօ տը Ժա-նէյրոյի մէջ Տքթ. էթիէն Պրագիլի նախաձեռնութեամբ եւ Լեւոն Արէշ-եանի նախագահութեամբ: Այդ կոմիտէն արդէն գովելի գործունէու-թիւն մը ցուցահանելու վրայ է, կը յարաբերի Պատուիրակութեան հետ, որ համաձայն է ու կը հաստատէ անոր գործունէութիւնը: Ազգա-յին շահերու տեսակէտէն, անհրաժեշտ է գործակցիք այդ կոմիտէի հետ»³⁴:

Դեկտեմբեր 1919ին, Պրագիլ ստացած է իր պաշտօնական նշանա-կումը որպէս դիւանագիտական ներկայացուցիչ³⁵: Ահարոնեան՝ 16 Փետրուար 1920 թուակիր, թիւ 1370 գրութեան մէջ կը վկայէ Հայաս-տանի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ ութ հիւպատոսնե-րու եւ դիւանագիտական ներկայացուցիչներու նշանակումին մասին. «Դօկտոր էտիէն Բրագիլ, հայազգի, նշանակած է Հայաստանի Հան-րապետութեան Դիւանագիտական ներկայացուցիչ Բրագիլիայի կա-ռավարութեան մօտ, Ռիօ-ժանէյրօում»³⁶: Տարօրինակ կերպով, սա-կայն, Սեպտեմբեր 1920ին կազմուած Հանրապետութեան դիւանա-գէտներու մէկ ցանկը զինք չէ յիշատակած³⁷:

Սակայն, 1920ի ընթացքին, Պրագիլ շարունակած է պնդել Լաթիֆի նշանակումի մասին որպէս դեսպան: Սկիզբը, անոր առաջարկուած էր Հարաւային Ամերիկայի ընդհանուր դեսպանի տիտղոսը: Արդարեւ, 9 Փետրուար 1920ին, Պրագիլ այսպէս գրած է Պրագիլիոյ մօտ Ուրուկ-ուայի դեսպան Մանուէլ Պերնարտէսին. «Հայկական կառավարու-թիւնը կը մտածէ նշանակել տոքթ. Միհրան Լաթիֆը որպէս հարաւա-մերիկեան ազգերու մօտ արտակարգ դեսպան»³⁸, սակայն ի վերջոյ Լա-թիֆ մերժած է այդ նշանակումը՝ «պաշտօնը շատ խոշոր եւ մանա-ւանդ անժամանակ գտնելով զայն [sic]»³⁹:

Ինչպէս տեսանք վերը, Միհրան Լաթիֆ (Լաթիֆեան)՝ Պրագիլի ա-մէնահին հայերէն, 1918 Դեկտեմբերի հայկական պատուիրակութեան անդամ էր: Ասիկա պատահական չէր: Ենթադրելի է, որ Փետտայի հետ հանդիպումը նոյնինքն Լաթիֆի միջնորդութեամբ կայացած էր:

Ծնած Պոլիս, 1856ին, եւ Պելճիքա ճարտարագիտական ուսում ստացած, Լաթիֆ 1879ին ժամանած էր Ռիօ տէ Ժանէյրօ, ուր պիտի ապրէր մինչեւ իր մահը՝ 1929ին: Ամուսնացած էր աւանդական ընտա-նիքէ պրագիլուհիի մը հետ եւ ունեցած երեք զաւակ: Կառուցած է բազմաթիւ պողոտաներ, մայրուղիներ, երկաթուղիներ, ելեկտրակա-յաններ՝ պետական ջբանշաններու եւ մեծ յարգանքի արժանանալով⁴⁰:

Լաթիֆի վերադարձը հայութեան, ինչպէս եւ Պրագիլի անսակարկ մասնակցութիւնը այս շարժումին, կը վկայեն անկախութեան շրջանի

առթած խանդավառութիւնը նոյնիսկ հայտնեց հեռու մնացած տար-
րերու մէջ:

Պօղոս Նուպարի ու յատկապէս Ահարոնեանի հետ իր թղթակցու-
թեան ժամանակ, Պրազիլ պնդած է, որ Լաթիֆ պատուոյ ընդհանուր
հիւպատոս նշանակուի՝ տրուած ըլլալով որ, ինչպէս կը գրէ Յովհան-
նէսեան, «անոր ապարանքը փաստական դեսպանատուն մըն էր եւ ան
հսկայ ազդեցութիւն ունէր պետական պաշտօնատարներու վրայ, նե-
րառեալ՝ նախագահ Էփիթասիօ Փետասի»⁴¹: 1920ի ընթացքին, Պրազիլ
շարունակած է իր պնդումը: Յունիսին եւ Յուլիսին, Փարիզի պատ-
ւիրակութիւնը իրեն դիտել տուած է թէ յարմար չէր նման պաշտօններ
բազմացնել մինչեւ որ Հայաստանի կարգավիճակը ճշդուի եւ Թուրք-
իոյ հետ խաղաղութեան պայմանագիրը՝ ստորագրուի: Իսկ Սեպտեմ-
բերին, պատուիրակութիւնը թելադրած է չնշանակել անձեր, որոնք
օտարահպատակ էին եւ յիշած թէ դիւանագիտական պաշտօնի նշանա-
կումի վերջին խօսքը հանրապետութեան կառավարութեան կը պատ-
կանէր: Լաթիֆի յատուկ պատուոյ տիտղոսը պիտի մնար սպասումի
մէջ⁴²:

Ապրիլ 1920ին, վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար Ալեք-
սանդր Սատիսեան Պրազիլին յղած է երկու նամակ: Առաջինը (17 Ապ-
րիլ 1920, թիւ 2374) կը հաստատէր Ահարոնեանի կողմէ հայազգի դի-
ւանագէտին նշանակումը:-

«N 2374

17/IV - 20 թ.

Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական
ներկայացուցիչ Բրազիլիայում՝ Դօկտոր
ԷՏԻԷՆ ԲՐԱԶԻԼԻՆ.

Հաշտարար Կօնֆէրանսի մօտ Հայաստանի Հանրապետութեան
Պատւիրակութեան Նախագահ՝ Պ. Ահարոնեանը տեղեկացնում է ինձ,
իր Նօ. 1370 գրութեամբ, որ Ձեզ նշանակել է Հայաստանի Հանրապե-
տութեան ներկայացուցիչ Բրազիլիայում:

Հաստատելով Ձեզ այդ պաշտօնին մէջ, ես վստահ եմ, որ Դուք ա-
մէն կերպով կը ջանաք պաշտպանել Հանրապետութեան շահերը եւ
բարձր պահել նրա պրէստիժը»⁴³:

Երկրորդ նամակը (19 Ապրիլ 1920, թիւ 2411) Պրազիլէն կը խնդրէր
ամսական գեկոյցներու առաքումը Երեւան:-

«No. 2411

19/IV

Հայաստանի Հանրապետութեան
դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝
Դօքտոր Էտիէն Բրազիլին

Բրազիլիայում

Ուղարկելով, սորա հետ միասին, մեր գրութիւնը 17 Ապրիլի Նօ. 2374, որով Արտաքին Գործերի պ. Մինիստրը Ձեզ հաստատում է Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ, Բրազիլիայում (Ռիօ-տը-Նանէյրօ) պատիւ ունենք խնդրելու Ձեզ ուղարկել Երեւան Մինիստրութեան կանոնաւոր կերպով, ամսական գոնէ մէկ անգամ, մի տեղեկագիր, բովանդակելով այն բոլոր հաղորդագրութիւնները եւ նորութիւնները, որոնք կարող են շահագրգռել Հայաստանի Հանրապետութեանը»⁴⁴:

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ԱՐԺԱՆԹԻՆԻ ԿՈՂՄԷ⁴⁵

Հայաստանի փաստական (de facto) ճանաչումը դաշնակիցներու կողմէ 19 Յունուար 1920ին եւ իր պաշտօնական նշանակումը որպէս ներկայացուցիչ նոր եռանդ հաղորդեցին Պրազիլի արդէն աշխուժ գործունէութեան, որուն առաջին երեւելի արտայայտութիւնը պիտի ըլլար Արժանթինի կողմէ հանրապետութեան ճանաչումը՝ Մայիս 1920ին: Պրազիլ անկախութեան ճանաչումի խնդրանքով Արժանթինին դիմած էր Պրազիլիոյ մօտ դեսպան Մարիօ Ռուիս տէ լոս ժանոսի միջոցաւ: Պուենոս Այրէսի Հա Նաս/ոն օրաթերթի 27 Ապրիլի տեղեկատուութիւնը որպէս հիմք ունէր հայ դիւանագէտին կողմէ խմբագրութեան ուղղուած նամակ մը:-

«Ան առայժմ Ռիօ կը գտնուի՝ նոյն գործունէութիւնը տանելով պրազիլական կառավարութեան մօտ, բայց, մեզի գրած նամակով, ան կը խոստանայ Արժանթին գալ անմիջապէս որ այս երկիրը ճանչցած ըլլայ նոր հանրապետութիւնը:

«Նոյն նամակին մէջ, տոքթ. Պրազիլ կը յայտնէ թէ Հայաստանի նոր կառավարութեան դիմագրաւած ֆինանսական մեծ դժուարութիւններու բերումով, առայժմ կարելի չէ, ինչպէս ցանկալի կ'ըլլար, որ նորաստեղծ հանրապետութիւնը այս ցամաքամասի իւրաքանչիւր երկրի համար ներկայացուցիչ մը ղրկէ: Խնայողութեան նոյն պատճառներով, տոքթ. Պրազիլ իր դիմումները կը սկսի Ռիոյի մէջ եւ Ռիոյէն, քաղաք ուր արդէն կ'ապրէր ան երբ հայկական կառավարութեան իրեն վստահուած առաքելութեան համար նշանակուեցաւ»⁴⁶:

Նիւթականի հարցը կարեւոր խոչընդոտ մըն էր Պրազիլի լայնատարած ծրագիրներուն համար, քանի որ իր աշխատանքի սահմանները խիստ լայն էին: Նոյնիսկ եթէ միայն հաշուի առնենք հայերու ներկայութիւն ունեցող երկիրները՝ իր գործը չորս տարբեր պետութիւններու հետ էր: Պրազիլ, այս մասին իր մտահոգութիւնները պիտի կիսէր Մայիս 1920ին, Պուենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմին գրած նամակով:-

«Որպէս ներկայացուցիչ Հայկ[ական] Հանրապետութեան (Մինիսթրը Փլանիֆոթէնսիէն) բոլոր Հար[աւային] Ամերիկայի հանրապետութիւններուն, ստիպուած եմ անձամբ ներկայացնել իմ պաշտօնական թուղթերս, Արժանթինին եւ նոյնպէս միւս հանրապետութիւններուն, կարգադրելու համար հիւպատոսական պաշտօնեաները, նոյնպէս՝ համաձայնութիւններ գոյացնելու համար: Բայց, դժբախտաբար, մեր կառավարութիւնը ունենալով ներքին անթիւ կարիքներ, չի կրնար արտաքին ծախքերու գոհացում տալ: ասոնք ամենքը նկատի ունենալով, ձեզի կը թողում խորհիլ այդ խնդիրներու շուրջ հայրենասիրաբար»⁴⁷:

Մայիսի առաջին օրերուն, Արժանթինի նախագահ Իփոլիթօ Իրիկո-ժէնի եւ արտաքին գործոց նախարար Օնորիօ Փուէյլեատոնի ստորագրութեամբ, Արժանթինը ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը:-

“Vistas las comunicaciones del representante del gobierno provisional de Armenia,

“El Poder Ejecutivo de la Nación

“Decreta:

“Artículo 1º Reconócese a la República de Armenia, como Estado libre e independiente.

“Artículo 2º Comuníquese, publíquese en el Boletín Oficial y dése al Registro Nacional”⁴⁸ («Նկատի ունենալով Հայաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան ներկայացուցիչի դիմումները,

«Ազգի Գործադիր Ժողովը

կը հրամանագրէ

ՅՕԴ. 1.- Ճանչնալ Հայաստանի Հանրապետութիւնը որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն:

ՅՕԴ. 2.- Հաղորդել, «Պաշտօնական Տեղեկատու»ի մէջ հրապարակել եւ յանձնել Ազգային Արձանագրութեան Վարչութեան»):

Յունուար 1920ի դաշնակիցներու փաստական ճանաչումէն ետք, Արժանթին առաջին պետութիւնն էր, որ իրողապէս կը ճանչնար Հայաստանը:

Ճանաչման թուականի շուրջ որոշ շփոթ գոյութիւն ունի: Boletín Oficialի (պաշտօնական տեղեկատու) մէջ հրամանագիրը թուագրուած է 3 Մայիս⁴⁹, որ բնագրի հրապարակումի ցարդ յայտնի կանխագոյն դէպքն է: Յիշատակելի է, որ այդ հրապարակումով, պետական հրովարտակները ուժի մէջ կը մտնեն Արժանթինի մէջ:

Սակայն, 2 Մայիսին, Պուենոս Այրէսի Լա Էփոքա օրաթերթը կը գրէր թէ «երէկ, արտաքին գործոց նախարարութենէն հրապարակուեցաւ հրամանագիր մը, որ կը ճանչնար Հայաստանի Հանրապետու-

թիւնը: Արժանթինի կառավարութիւնը առաջինն է, որ կը ճանչնայ այդ նոր երկրի անկախութիւնը»⁵⁰:

Իր կարգին, Արժանթինի մօտ ամերիկեան դեսպանատունն ալ 1 Մայիսը հաղորդած է որպէս ճանաչումի թուական⁵¹:

Իսկ 3 Մայիսին, Պոլենոս Այրէսի *Լա Փրենսա* օրաթերթը կը հաղորդէր, որ «երէկուան հրամանագրով, արժանթինեան կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստանի նոր պետութեան անկախութիւնը եւ գերիշխանութիւնը: Այս որոշումը երէկ ծանուցուեցաւ այդ նոր հանրապետութեան հիւպատոսական գործակալին, որ իր կառավարութեան անունով մերինն մօտ դիմումները կատարեց այդ երկրի պաշտօնական ճանաչումին համար»⁵²: *Լա Նասիոն* օրաթերթը նոյն օրն ալ կը տեղեկացնէր թէ «արտաքին գործոց նախարարութենէն հրամանագիր մը հրապարակուեցաւ, որուն համաձայն Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը ճանչցուի»⁵³: Ահարոնեանին ուղղուած 3 Մայիսի նամակով, Պրագիլ հաղորդած է, որ «երէկ» (այսինքն՝ 2 Մայիսին) տեղի ունեցած էր ճանաչումը⁵⁴: Իսկ Մայիս ամսուն թուագրելի նամակով, Պրագիլ Պոլենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին գրած է թէ «ամսոյս 2ին, Արժանթինեան կառավարութենէն ստացայ հայկական կառավարութեան ճանաչումը իբր աջատ Ագգ»⁵⁵: Միւս կողմէ, 3 Մայիսին *Լա էպոքան* կը գրէր թէ արդէն Արժանթինի եւ Պրագիլիոյ հայոց բազմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ ստացուած էին նախագահ Իրիկոփէնի կողմէ⁵⁶:

Հետեւաբար, կարելի է ենթադրել, որ ճանաչումը իրօք տեղի ունեցած է 1 կամ 2 Մայիսին եւ որեւէ պատճառով, երբ ամիսուկէս ետք հրապարակուած է պաշտօնական տեղեկատուին մէջ, թուականը պաշտօնականացած է 3 Մայիսի:

13 Մայիսին, Արժանթինի խորհրդարանի 1920 տարեշրջանի բացման իր պատգամին մէջ, Իրիկոփէն անդրադարձած է նաեւ Հայաստանի ճանաչումին.-

«Նոր պետութիւններ ծագած են ուժեղ ազգութիւններու հիմամբ: Գործադիր Իշխանութիւնը ձեռնարկեց զանոնք ճանչնալու ամէն անգամ որ, ճշդուած իրենց անհատականութեամբ, կը ներկայանային ժողովրդավարական իտէալներու արտայայտութեամբ: Հայաստան, Չեխոսլովակիա, Վրաստան եւ Լեհաստան արդէն մեզի համար ներկայ են միջազգային համայնքին մէջ»⁵⁷:

Փակագիծ մը բանալով, կ'արժէ նշել թէ Վրաստանի ճանաչումը մօտ ութ ամիս առաջ կայացած էր: Արդարեւ, 10 Յունիս 1918ին, Վրաստանի արտաքին գործոց նախարար Ակակի Չիսենկելի գրած էր Գերմանիոյ մօտ Արժանթինի դեսպան Լուիս Մորինային՝ յայտնելով 26 Մայիսի անկախութեան հռչակումի մասին եւ խնդրելով Արժանթինի

կողմէ սոյն փաստի ճանաչումը: 25 Հոկտեմբերին, Չխենկելին դարձեալ գրած է Մոլինային՝ իր նամակին կցելով ընդարձակ յուշագիր մը՝ Վրաստանի պատմութեան, քաղաքական վիճակին ու աշխարհագրական սահմաններուն մասին: Այս երկու հաղորդումները որպէս հիմք ընդունելով, 15 Սեպտեմբեր 1919ին Արժանթին ճանչցած էր Վրաստանի անկախութիւնը⁵⁸:

Ամէն պարագայի, նկատառելի է, որ Վրաստանի ճանաչումի խնդրանքէն մինչեւ իրագործումը գրեթէ տարի մը անցած է, իսկ Հայաստանի պարագային՝ քանի մը շաբաթ: Հետաքրքրական է, միև կողմէ, որ Վրաստան գործի անցած է նախարարական մակարդակով, իսկ Հայաստանի դիմումը կատարուած է միայն Պրազիլի նշանակումէն ետք: Հայաստանի պաշտօնական ճանաչումին ուշացումը պէտք է վերագրել երկրի խառնակ վիճակին ու նաեւ՝ պետական աւանդոյթի պակասին: Արդարեւ, ըստ Պինայեանի յիշած ընտանեկան մէկ մանրավէպին, Հանրապետութեան շրջանին Արժանթինի արտաքին գործոց նախարարութիւն հասած է հաղորդագրութիւն մը՝ անձանօթ լեզուով ու ալբուքէնով. տեղ մը, սակայն, “Armenia” գրուած էր: Ենթադրատուղար Տիէկօ Լուիս Մոլինարի - որուն վրայ նախարար Փուէյռետոն ձգած էր գործերու մեծ մասի տնօրինումը⁵⁹ - այդ գրութիւնը տարած է իր մտերիմ բարեկամին՝ Պինայեանի հօր, որ հայերէն չէր գիտեր: Վերջինիս հայրը՝ Մկրտիչ Պինայեան, թարգմանած է նամակը: Հայաստանի անկախութեան հռչակագիրն էր, որ ներկայիս արխիւէն անհետացած է⁶⁰: Հաւաստի համարելով այս վկայութիւնը, կը պատկերացնենք, որ նոյնիսկ պետական անկախութեան հիմնարար փաստաթուղթը միջազգային կանոններու համաձայն չէ ուղարկուած՝ հասկնալի լեզուի թարգմանուած: Անկարելի չէ, եթէ մտածենք, որ 1920ին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը հայերէն չիմացող - հոգ չէ թէ թարգմանիչ ունեցող - Պրազիլին հայերէն կը գրէր: Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան երբեմն պակսած է արագ կողմնորոշուելու ճկունութիւնը, որուն մասին Պրազիլ բազմիցս գանգատած է Ահարոնեանին⁶¹:

Բնորոշ է, որ երբ Փուէյռետոն Փարիզ էր՝ Ազգերու Լիկայի առաջին համաժողովի ճանապարհին, ան 8 Նոյեմբեր 1920ին ընդունած է իր վրացի պաշտօնակիցը, որ կրկին շնորհակալութիւն յայտնած է Արժանթինի ճանաչումին համար⁶², դէպքէն աւելի քան տարի մը ետք: Թայտնի չէ թէ ոեւէ հայ պաշտօնատար նոյն կեցուածքը ունեցած ըլլայ: Պրազիլ պնդած էր Ահարոնեանին, որ Արժանթինի եւ Պրազիլիոյ պատուիրակութիւնները ժընեւի հայանպաստ խումբերու կամ համայնքին կողմէ դիմաւորուէին⁶³:

Արժանիքին ճանաչումի դրդապատճառները իրաւաքաղաքական յստակ վերլուծումէ մը կը բխէին: Նկատի կ'առնուէր ընդհանուր սկզբունք մը («Ժողովրդավար կարգավիճակ»ի տեսութիւն), որուն համաձայն ընկերային գիտակցութեան յառաջխաղացքը դէպի նոր կարգ մը՝ ազգութիւն կազմելու, որոշ աստիճանի մը կը յանգի անկախական նկրտումի՝ միջազգային կեանք մտնելու համար որպէս լիիրաւ անդամ: Հետեւաբար, նոր գերիշխանութիւն մը կը ծագէ, որ կը պահանջէ ճանաչում: «Եթէ այդ նպատակը՝ նախապէս յիշուած ընկերաբանական պայմաններու հիմքով, իսկապէս ժողովուրդներու ազատ եւ ինքնաբուխ արդիւնքն էր, ժողովրդավար կերպով արտայայտուած, արժանիքներն արտաքին գործոց նախարարութիւնը կը դիմէր ճանաչում մը կատարելու», գրած է միջազգայնագէտ եւ նախարարութեան այդ չրջանի պաշտօնատար Լուսիօ Մորենօ Քինթանա⁸⁴:

Այդ օրերուն՝ 10 Մայիսին, «Հայ Դատի ախոյեան» որակուած Սըր Ռոպրթ Փերքս բաց նամակ մը կը հրատարակէր Լոնտոնի Թայմզին մէջ, ուր կը քննարկէր Հայաստանի պաշտպանութիւնը, վերակառուցումը եւ հոգատարութեան հարցը լուծելու համար Ազգերու Լիկայի առջեւ յարուցուած արգելքները, ու հարց կու տար՝ նկատի առնելով հոգատարութիւնը ստանձնելու Միացեալ Նահանգներու դժկամութիւնը, թէ արդեօք կարելի՞ էր, որ «հարաւամերիկեան մեծ, յառաջդիմական հանրապետութիւններէն մէկը՝ Անգլիոյ վարչական փորձառութեան օգնութեամբ, հայ ազգը վերակառուցելու քրիստոնեայ եւ մարդասիրական գործը ստանձնէր (...): Նման վարմունք յաւերժ պատիւ մը պիտի ըլլար խնդրոյ առարկայ հանրապետութեան համար»⁸⁵: Հաճախ օրաթերթը խմբագրական մը նուիրած է Միացեալ Նահանգներու հոգատարութեան հարցին⁸⁶, յիշելով Փերքսի առաջարկը:

Որեւէ փաստական տեղեկութեան չենք հանդիպած այս առաջարկի ճակատագրին մասին: Այս ուղղութեամբ, ամերիկացի պատմաբան Ճէյն Վան Տէր Քառ յառաջ քաշած է 1919ին վերաբերող ուշագրաւ փաստ մը: Ըստ իրեն, արժանիքնցի գործարարները վճռապէս թեր էին երկրի Ազգերու Լիկային անդամակցութեան՝ եւ որպէս գլխաւոր դրդապատճառ «իտէալներ»ը կը յիշատակէին: «Սակայն, - կը գրէ ան, - Լիկայի համաժողովներու ընթացքին Հայաստանի, Կ. Պոլսոյ կամ Մերձաւոր Արեւելքի այլ չրջանի հոգատար նշանակուելու հաւանականութիւնը Արժանիքին ներկայացնելու կատարուած առաջարկները՝ իրականութեան մէջ համոզեցին այդ ոլորտը, որ զօրավիգ կանգնի Լիկայի անդամակցութեան՝ ի նպաստ ժողովրդային շարժումին»⁸⁷:

Դժբախտաբար, յայտնի չէ թէ Լիկայի ո՞ր համաժողովներուն մասին է խօսքը: Քառ չէ ծանօթագրած իր հաստատումը. ո՛չ ալ կրցած ենք գտնել այս տեսակէտը հաւաստող որեւէ այլ աղբիւր:

Ըստ 28 Ապրիլ 1919ին վաւերացուած Ազգերու Ընկերութեան ուխտի 22րդ յօդուածին, «Օսմանեան կայսրութեան որոշ համայնքներ, որոնք տուեալ զարգացում մը նուաճած են, կրնան ընդունուիլ որպէս անկախ ազգեր՝ պայմանով որ Լիկայի հոգատար պետութիւն մը ընդունին, որ իրենց պիտի ծառայէ որպէս խորհրդատու՝ մինչեւ որ կարենան ինքնակառավարուիլ»⁶⁸ :

Սակայն, նկատի պէտք է ունենալ, որ 12 Յուլիս 1919ին, Արժանթին «յարած» (adhesion) էր Լիկային եւ ո՛չ «մասնակցած» (accession). առաջինը կ'ենթադրէր միջազգային այս կազմակերպութեան ընդհանուր սկզբունքներու փարոմը, բայց ո՛չ՝ անոր լիարժէք մասնակից դառնալը⁶⁹ : Միւս կողմէ, Ազգերու Լիկայի ընդհանուր քարտուղար Սըր էրիք Տրըմոնտ 18 Յուլիսին կը տեղեկացնէր Արժանթինին թէ «Ազգերու Ընկերութիւնը տակաւին օրինաւորապէս կազմուած է»⁷⁰ :

1919ի կէսերէն Միացեալ Նահանգներու կողմէ Հայաստանի հոգատարութեան հարցը կը հրապարակէր⁷¹, ինչ որ շարունակուեցաւ մինչեւ Ծերակոյտի կողմէ մերժումը՝ 27 Մայիս 1920ին⁷², թէեւ 4 Մայիսին, երբ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի դիմումը հասած էր Ուաշինկթըն, մերժումը նախատեսուած էր արդէն⁷³ :

Նշենք նաեւ, որ Հայաստանի փաստական ճանաչումը Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ տեղի ունեցաւ միայն 19 Յունւար 1920ին: Հետեւաբար, դժուար թէ անկէ առաջ դեռ անգոյ կազմակերպութեան մը կողմէ Արժանթինի որեւէ առաջարկ եղած ըլլայ իր անկախութիւնը չճանչցուած երկրի մը մասին:

Ազգերու Լիկայի Խորհուրդը՝ Փարիզ գումարուելով 9-11 Ապրիլ 1920ին, Հայաստանի օրինավիճակը վաւերացուց, միաժամանակ որոշելով որեւէ պետութեան խնդրել, որ յանձն առնէր վերջինիս հոգատարութիւնը⁷⁴ : Արժանթինի՝ որպէս հոգատար պետութեան գաղափարը միայն կրնար ծագիլ այդ վաւերացումէն ետք:

Այսուհանդերձ, ու դարձեալ առանց մատենագրական յղումի, Քառ գրած է.-

«Մինչ 1919ը իր վախճանին կը հասնէր, միջազգային քաղաքական նոյնպէս ծանր հետեւանքներով հարց մըն էր Հայաստանը որպէս Ազգերու Լիկայի հոգատարութիւն ստանձնելու Արժանթինի մերժումը: Քանի որ Հայաստանը բնական աղբիւրներ չունէր, զայն պահելը նկատառելի բեռ մը պիտի ըլլար գրեթէ բոլոր հոգատար ազգերուն, որոնց կրնար այն յատկացուիլ»⁷⁵ :

Արձագանգելով այս հաստատումին, արժանթինցի պատմաբան Արմանտ Ալոնսօ Փինիէյրօ աւելցուցած է թէ «անձնապէս, կը կարծենք որ հարցը աւելի բարդ էր. արմատական [կուսակցութեան] կա-

առավարութիւնը չէր ուզեր միջազգային բարդութիւններ, եզրայան-
գում մը, զոր կարելի պիտի չըլլար կանխել»⁷⁶ :

12 Մայիս 1920ին, Հայ Ազգային Միութեան (ՀԱՄ) ընդհանուր ժո-
ղովը որոշեց Արժանթինի նախագահ Իրիկոթէնին յղել նախագահ Եր-
ւանդ Խաչիկեանի եւ ատենադպիր Իսրայէլ Արծրունիի (Արսլան) ստո-
րագրութեամբ հետեւեալ նամակը.-

«Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը, գումարուած՝ ընդհա-
նուր ժողովի մէջ, որոշած է միաձայնութեամբ իր ամէնայարգալից
պատիւը ընծայել Արժանթինի կառավարութեան, որպէս երախտագի-
տութեան վկայութիւնը անոր ազնիւ եւ վեհանձն որոշումին՝ Հայաս-
տանի Հանրապետութիւնը ճանչնալու որպէս ազատ եւ անկախ պե-
տութիւն:

«Արժանթինեան կառավարութիւնը, առաջին պետութիւններէն ըլ-
լալով որ ճանչցած է Հայաստանի անկախութիւնը, արժանացած է յա-
ւերժ երախտագիտութեան, ո՛չ միայն այս հիւրընկալ երկրին նպաստ-
ները ստացողներուս, այլեւ ողջ Հայոց ազգին, որուն զգացումները կը
մեկնաբանենք, եւ որ ազատութեան իր տենչանքներուն համար գտաւ
արժանթինցիին նման վեհանձն ժողովուրդի մը զօրակցութիւնը՝ աշ-
խարհի ազատ ժողովուրդներու շարքին մաս կազմելու համար:

«Եղէ՛ք, Զերդ Գերազանցութիւն, ընդունողը Հայոց զգացումներու
այս անկեղծ յայտարարութեան՝ արժանթինեան կառավարութեան եւ
ժողովուրդի նկատմամբ, զոր անոնք աշխարհի ազատ ժողովուրդնե-
րէն մէկը կը կոչեն՝ իր ազգային փառեղբի բառերով»⁷⁷ :

Նոյն օրը, Ահարոնեան եւս շնորհակալական հեռագիր մը յղած է Ի-
րիկոթէնին.-

«Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնը խաղաղու-
թեան վեհաժողովին իր ջերմ շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Հայաս-
տանի ճանաչումին համար: Համոզուած եմ, որ մեր երկու ժողովուրդ-
ները կոչուած են բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու»⁷⁸ :

Պրագիլ Միջկուսակցական Մարմինն գրած է թէ «չատ լաւ պիտի
ըլլար եթէ քանի մը անձերէ բաղկացած յանձնախումբով մը այցելէիք
նախագահ Իրիկոթէնին՝ շնորհակալութիւն յայտնելու, նոյնպէս դիմե-
լով բոլոր կարեւոր թերթերու խմբագրատունները, խնդրելով որ Զեր
Թարգմանը ըլլան՝ Արժանթինի ժողովուրդին մէջ, Զեր շնորհակալու-
թիւնը յայտնելով»⁷⁹ : Նախագահին այցելութիւն մը, որքան որ գիտենք,
չէ իրագործուած:

Զուգահեռաբար, Պրագիլ շնորհակալական նամակ մըն ալ գրած է
Արժանթինի կառավարութեան՝ ըստ Պրագիլիոյ արժանթինեան դես-
պանատան 14 Մայիսի տեղեկութեան⁸⁰ :

31 Մալխիսն երկու ամսուան արձակուրդով Պուենոս Այրէս ժամանած էր Պրագիլիոյ մօտ Արժանթինի դեսպան Ռուիս տէ լոս ժանոս⁸¹։ Հայ Ազգային Միութեան պատուիրակութիւն մը այցելած է իրեն՝ շնորհակալութիւն յայտնելու իր հայանպաստ աշխատանքին համար⁸²։ Ասիկա հաւանաբար Պրագիլի թելադրութիւնն էր, որ գրած էր Միջկուսակցական Մարմինն։-

«Տեղւոյդ համայնքէն յանձնախումբ մը պէտք է այցելէ Պր. Մարիա [Մարիօ - Վ.Մ.] Րուիզ տէ Լոս Ժիանոսին (Արժանթինի դեսպանը պրագիլիական կառավարութեան մօտ, որ տեղէն մեկնեցաւ Արժանթին՝ Մալխիս 24ին) շնորհակալութիւն յայտնելու այն ջանքերուն համար զոր ան կատարեց իր կառավարութեան մօտ՝ հայկական դատի ի նպաստ, եւ խոստացաւ իր կարելին ընել փոխառութիւն մը կնքելու։ Նոյնպէս իր ազնիւ Տիկնոջ ծաղկեփունջ մը նուիրեցէ՛ք, որպէսզի գիտնայ թէ հայերը գիտեն գնահատելը»⁸³։

Լա Նասիոն օրաթերթին ուղղուած վերոյիշեալ նամակին մէջ, Պրագիլ արդէն ուրուագծած էր իր աշխատանքային ծրագիրը, որ կը բաղկանար քաղաքական եւ տնտեսական բաժիններէ։-

«Սակայն, անմիջապէս որ Հայաստան այս երկիրներու ճանաչումին արժանանայ, անոնցմէ գլխաւորներուն համար անհրաժեշտ հիւպատոսական գործակալներ պիտի նշանակէ եւ այնուհետեւ, ըստ իրեն, արտակարգ պատուիրակութիւն մը պիտի գայ ճանաչումի համար շնորհակալութիւն յայտնելու եւ, միաժամանակ, Հարաւային Ամերիկայի եւ Հայաստանի ու Արեւելքի այլ շրջաններու միջեւ առեւտրական մեծ փոխանակում մը հաստատելու միջոցները ուսումնասիրելու։

«Տոքթ. Պրագիլ տրամադիր է անհրաժեշտ ամէն տեղեկութիւն տալու բոլոր այն անձերուն, որոնք շահագրգռուած կ'ըլլան իմանալու արժանթինեան ներածումի թէ արտածումի համար Հայաստանի ընձեռած կարելիութիւնները»⁸⁴։

Հայ դիւանագէտը շարունակած է իր շփումները Արժանթինի կառավարութեան հետ։ Այսպէս, 30 Յուլիսին, ան կը գրէր Միջկուսակցական Մարմինն թէ «գրեցի Արժանթինի կառավարութեան թէ կարելի՞ է ինձ պաշտօնապէս ընդունիլ իբր հայկական ներկայացուցիչ»⁸⁵։

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒԱԾ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ ՊՈՒԵՆՈՍ ԱՅՐԷՍԻ ՄԷՋ

Հայաստանի անկախութեան երկրորդ տարեդարձը մեծ խանդավառութեամբ տօնուեցաւ հայաշխարհի մէջ։ Յունուար 1920ի փաստական ճանաչումը եւ Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագրի մօտալուտ ստորագրութիւնը պատճառներ էին, որ լաւատեսութիւնը համա-

կէր հայոց սրտերը՝ հակառակ կուտակուող ամպերուն եւ միջազգային մամուլի մէջ յայտնուող մտահոգութիւններուն:

Օրինակ, Մայիս 1920ին, «Քլուպ Տոս Տիարիոս» սրահին մէջ, Ռիօ տէ Ժանէյրոյի փոքրաթիւ հայ համայնքը երկրորդ տարեդարձին առիթով հանդէս մը սարքեց՝ Պրագիլի նախաձեռնութեամբ: 20 Մայիսին, ՕՄաշօ շաբաթաթերթը անդրադարձաւ ձեռնարկին⁸⁶: Հանրապետութեան ամրագրումին առթած ոգեւորութիւնը ծնունդ տուաւ Երիտասարդաց Միութիւն անունով մարմնի մը, որուն գործը սահմանափակւեցաւ քանի մը հանդէսներու կազմակերպութեամբ⁸⁷: Սան Փաւլոյի մէջ երկրորդ տարեդարձը միասնական կերպով տօնուեցաւ⁸⁸:

Մայիսին, Պրագիլ Պուենոս Այրէսի կուսակցական կոմիտէներուն պիտի գրէր ժամանակն ու տրամադրութիւնները խիստ բնորոշող տողեր:-

«Այն հայերը, որոնք ձեռնպահ կը մնան որեւէ հայանպաստ ձեռնարկէ, երբեք անոնցմով մի հետաքրքրուիք: Մեր Հանրապետութիւնը արդէն ճանցուած է: Այն հայը, որ իր երակներուն մէջ կը կրէ ճշմարիտ հայու արիւնը, ուշ կամ կանուխ պիտի գրկէ մեր Եռագոյն դրօշակը, որ այնքան արեան հետքերու մէջէն գունաւորուած, այսօր կը ծածանի Արարատի բարձունքներուն վրայ»⁸⁹:

Արդարեւ, այս պարբերութեան ձեւը եւ իմաստը բաւարար են հերքելու ամէն պնդում, թէ Պրագիլ «հայերէն ստորագրող Ֆրանսացի մը»ն էր:

Ըստ Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԾԴ) Պուենոս Այրէսի կոմիտէի 25 Ապրիլ 1920ի արձանագրութեան, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը (ՄԴՀԿ)՝ անկախութեան երկրորդ տարեդարձը միասնաբար տօնելու դիմում կատարած էր⁹⁰: Զոյգ կոմիտէները հաղորդած են լուրը Պրագիլին, որ պատասխանած է՝ Մայիսի իր անթուակիր նամակով:- «Ձեր 23 [մէկ բառ պակաս] թուակիր նամակը ինձ շատ ուրախութիւն պատճառեց, տեսնելով ամենայն գոհունակութեամբ, որ միացած են երկու զօրաւոր կուսակցութիւններ, որոնք կը ներկայացնեն ճշմարտի ուժը մեր ազգին: (...) Չափազանց գովելի է ձեր ձեռնարկը՝ Մայիս 28-ի հանդէսը յղանալնուդ մասին»⁹¹:

ՀԱՄի ատենադպիր Արսլանի յուշերուն համաձայն, «1920 Մայիս 28ին Հայկական Հանրապետութեան երկրորդ տարեդարձը տօնելու համար [Հայ Ազգային] Միութիւնը հանդէս մը կազմակերպեց Բարանա փողոց 555ի սրահին մէջ (...)»⁹²:

Արդարեւ, Հա Ռասոն 27 Մայիս 1920ին կը հաղորդէր, թէ «նշելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան տարեդարձը, անոր Ազգային Միութիւնը, որ կեդրոն է մեր երկրին մէջ, վաղը գիշեր տօնահանդէս մը պիտի սարքէ “La Colonia Italiana” սրահին մէջ»⁹³: Ձեռնարկի ըն-

Թացքին տեղի ունեցած հանգանակութենէն գոյացած է 8095 փեսօ (մեր հաշուարկով՝ շուրջ 29000 Ֆրանք), որմէ 4500 փեսօ ղրկուած է Միհրան Տամատեանին՝ Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան համար: Ըստ Արսլանի, «այս գումարը Թիւրիմացութեան մը հետեւանքով իր հասցէին չկրնարով յանձնուիլ, ետ վերադարձուեցաւ եւ վերոյիշեալ հանգանակութենէն մնացեալ գումարով ղրկուեցաւ Երեւան, հայկական բանակին յատկացուելու համար»⁹⁴:

Ուրբին մէջ, 28 Մայիս 1920ին Պուենոս Այրէսի հայ համայնքը երկու ձեռնարկներով ոգեկոչած է անկախութեան երկրորդ տարեդարձը՝ մէկը՝ ՀԱՄԻ կազմակերպութեամբ, միւսը՝ ՀՅԴԻ եւ ՄԴՀԿԻ:

Արդարեւ, ըստ Հա Փրենսայի 28 Մայիսի թիւին, «այսօր, ժամը 20ին, Պուսթամանթէ փողոց թիւ 563ի սրահին մէջ տեղի պիտի ունենայ բանախօսութիւն մը՝ քանի մը հայկական միութիւններու կազմակերպութեամբ՝ իրենց ազգի տարեդարձի առիթով: Այս ձեռնարկին յատկապէս հրաւիրուած են Պուենոս Այրէսի մէջ ապրող հայկական համայնքի անդամները»⁹⁵: Այս լուրը աւելի յստակօրէն տրուած է նոյն օրուան Հա Ռասոնի մէջ՝ «Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն կեդրոնները՝ տօնելով հայրենի տարեդարձը, մեր մէջ գտնուող այդ համայնքի անդամները հրաւիրած են հայրենասիրական բանախօսութեան մը, որ այս գիշեր պիտի կայանայ Պուսթամանթէ 563ի սրահին մէջ»⁹⁶:

1998ին լոյս տեսած «Պուենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)» յօդուածին մէջ ենթադրած էինք, որ ՀԱՄԻ ձեռնարկը միասնական եղած էր, քանի որ 29 Մայիսին ՀՅԴԻ եւ ՄԴՀԿԻ անունով հեռագիր ղրկուած էր Պրագիլին՝ «Մեր նախաձեռնութեամբ հանդէսի մէջ հաւաքուած հայեր տօնեցին իրենց անկախութեան տարեդարձը: Զերմ շնորհաւորութիւններ կը յղեն ձեզի: Մօտաւորապէս 30.000 Ֆրանք հաւաքեցին»⁹⁷:

Թուականի եւ գումարի նոյնութիւնը մեզի մտածել տուած էր միասնական ձեռնարկի մը գոյութեան մասին՝ միաժամանակ ենթադրելով, որ «Հայ Ազգային Միութեան եւ երկու կուսակցութիւններու միասնական յիշատակումը կը ցուցնէ, որ կարելի եղած էր առժամաբար հարթել տարակարծութիւնները եւ միասնական ուժ ցուցադրել»⁹⁸: Մեր եզրակացութիւնը կանխահաս էր, բացի անկէ, որ մեր աղբիւրները Թուականներու առումով մեզ Թիւրիմացութեան առաջնորդած էին: Այժմ, նոր տուեալներ մեզի թոյլ տուած են անհրաժեշտ սրբագրութիւններ կատարելու եւ հաստատելու համայնքի պառակտեալ վիճակը:

Պուենոս Այրէսի հայ համայնքի բաժանումին վերջ տալու նպատակով, 4 Յուլիսին տեղի ունեցած ժողով մը վճռեց ՀԱՄԻ անկախացնել

Միացեալ Նահանգներու կեդրոնէն, զայն օժտել սեփական կառուցող եւ ծրագիր-կանոնադիրով: ՀՅԴի հեռացումին գլխաւոր պատճառը եղած էր, ի դէպ, Միութեան՝ ԱՄՆի կեդրոնէն կախուածութիւնը:

5 Օգոստոսին, Պրագիլ իր հեռատես յորդորն ու թելադրանքը ուղղած է Միջկուսակցական Մարմնին (եւ գուգահեռաբար՝ ՀԱՄԻ).-

«Սոյն պատեհութենէն օգտուելով, քանի մը կարեւոր խնդիրներու շուրջ կ'ուզեմ գրել: Նկատի ունենալով ձեր տարրեր հոսանքներու պատկանիլը, պատշաճ չեմ սեպեր միջամուխ ըլլալ ձեր ներքին պայքարներուն, որովհետեւ առանց ներքին գիտակից պայքարի [ընդգծու-մը բնագրային է. Վ.Մ.] ազգ մը մեռել կը նկատուի, միայն պիտի թե-լադրէի որ, երբ խնդիրը արտաքին է, պէտք է համերաշխ գործակցիք, ազգային շահերը պաշտպանելու համար օտարներու առջեւ: Հետեւաբար, կը խնդրեմ, իւրաքանչիւր հոսանքէն երկուսական անդամներ ընտրելով յանձնախումբ մը կազմէք մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն՝ ազգային ներքին եւ արտաքին գործերը վարելու համար: Նման նամակ մը Հայկական Միութեան ալ գրուած է»⁹⁹:

Այս մասին, երեք օր ետք՝ 8 Օգոստոսին, Պրագիլ կրկին պնդած է.-

«Այժմ գործող յանձնախումբին շուրջ կ'ուզեմ քանի մը թելադրու-թիւններ ընել: Ներկայիս կարելի չէ հիւպատոսի մը ընտրութիւնը Ար-ժանթինի մէջ՝ նկատի ունենալով կազմակերպութիւններու անջատ գործունէութիւնը: Կը խնդրեմ, որ ձեր մէջէն երկու կարող անձեր ընտրէք, Հայկ. Միութիւնն ալ երկու անձ կ'ընտրէ, նաեւ չէզոք մէկ անհատ մը [sic], որով կ'ըլլան հինգ հոգին, յանձնախումբ մը, որը պի-տի կառավարէ Հայկական շահերը: Յիշեալ յանձնախումբը կ'ընտրէ մէկը իբր նախագահ: Այս կերպով ես պարտաւոր չեմ ըլլար երկուս-կան զեկոյցներ ղրկել ձեր համայնքին»¹⁰⁰:

Հետեւելով այդ թելադրանքին, ՀՅԴի կոմիտէի 12 Սեպտեմբերի նիստը արձանագրած է հետեւեալը.-

«Ազգային Միութեան խնդրոյ շուրջ Կոմիտէիս որոշումը եղաւ մեր ներկայացուցչի միջոցով առաջարկել, իր ժողովուրդի քուէներով ընտ-րուին վարչութեան հինգ անդամները եւ մէկական ներկայացուցիչ ալ ունենան քաղաքական երեք կուսակցութիւնները՝ Հնչակեան, Ռամկա-վար եւ Դաշնակցական: Նորակազմ վարչութիւնը առժամեայ կը վարէ համայնքի արտաքին եւ ներքին գործերը՝ մինչեւ Հայաստանի հանրա-պետական կառավարութեան ներկայացուցչի ժամանումը: Անոր գա-լէն ետք, կուսակցութիւնները յետոյ կը կոչեն իրենց ներկայացուցիչնե-րը եւ վարչութեան մնացեալ հինգ անդամները կը վարեն համայնքի ներքին գործերը»¹⁰¹:

Սակայն, միասնականութիւնը վերականգնելու փորձերը ցարդ ան-յայտ պատճառներով ապարդիւն պիտի ըլլային: Արդարեւ, 17 Հոկտեմ-

բերին կայացաւ համայնքի անդամներու ընդհանուր հաւաքոյթ մը, ուր կարդացուեցան ՀԱՄԻ գործունէութեան տեղեկագիրը, նոր ծրագիրն ու հաշուետուութիւնը, եւ տեղեկութիւն տրուեցաւ թէ ՀՅԴն ու ՍԻՀԿը որոշած էին չանդամակցիլ նոր միութեան, որ՝ անգործութեան մատնուելով, այնուհետեւ լոկ անուանական գոյութիւն պահեց¹⁰²։

Հիւպատոսարանի հարցը բաւականին տագնապեցուցած է Պրագիլը։ Արդարեւ, 8 Յունիսին, ան Միջկուսակցական Մարմինն կը թելադրէր թէ «Ջանացէք միջոցներ ստեղծել տեղույդ մէջ ընդհ. հիւպատոսարան մը հիմնելու համար»¹⁰³, իսկ 8 Օգոստոսին կը գրէր թէ «ամէն միջոց կը խորհուի գործադրութեան դնելու մայրաքաղաքներու մէջ ունենալու համար ընդհ[անուր] հիւպատոսարաններ, որոնց կից ըլլան հայկ[ական] վաճառա[կա]նական սենեակ[ներ]»¹⁰⁴։

Նոյեմբեր 1920ին, Պրագիլ Ահարոնեանին առաջարկած էր ՀԱՄԻ ատենապետ Երուանդ Խաչիկեանի անունը որպէս Արժանթինի մօտ հիւպատոս¹⁰⁵։ Խաչիկեան համայնքի ամէնէն ազդեցիկ անդամն էր այդ ժամանակ եւ նիւթապէս շատ բարեկեցիկ վիճակի մէջ կը գտնուէր։

Գաղութէն ներս առկայ բաժանումի որպէս անուղղակի փաստ, յիշատակենք, որ այս շրջանին Պրագիլ տասական հայկական անձնագիր ղրկած է Խաչիկեանին եւ Միջկուսակցական Մարմնի ատենապետ Յարութիւն Թահթաճեանին, սակայն անոնք շրջանառութեան մէջ չեն դրուած¹⁰⁶։

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ ԶԻԼԷԻ ԵՒ ՊՐԱԶԻԼԻՈՅ ԿՈՂՄԷ

Արժանթինի մօտ գործունէութեան կողքին, Պրագիլ շարունակած է իր ճիգերը անկախ Հայաստանի՝ Պրագիլիոյ կողմէ ճանաչումը ձեռք ձգելու համար։ Միաժամանակ, ան նման ճանաչում նախապատրաստելու նպատակով, յարաբերութիւն կը մշակէր այլ պետութիւններու՝ Զիլէի, Ուրուկուայի եւ Փարակուայի հետ։ Ան կը կարծէր թէ Պրագիլիա եւ կամ Արժանթին (թերեւս ԱՄՆի հետ համագործակցաբար) կրնար գէնք ու զինամթերք, խորհրդատու, դաստիարակ, ինչպէս եւ ֆինանսական վարկեր մատակարարել Հայաստանին՝ առանձնաշնորհեալ ազգի առեւտրական կարգավիճակ ստանալու փոխարէն¹⁰⁷։

Հետաքրքրական է, որ 6 Մայիս 1920ին, Պրագիլիոյ մօտ Ուրուկուայի դեսպան Մանուէլ Պերնարտէս հեռագրած է արտաքին գործոց նախարար Խուան Անթոնիօ Պուերտիին հետեւեալը․-

«Լ. 2421.- Հայկական կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ տղթոր էթիէն Պրագիլի խնդրանքը կու գամ կանխաւ յայտնելու Զ[երդ] Գ[երազանցութեան], այս դեսպանութեան առջեւ նամակով իր խնդրանքը՝ Ուրուկուայի կողմէ իր երկրի ճանաչումին հա-

մար: Տոբթոր էթիէնը Ուրուկուայի համար հաւատարմագրեր ունի, գորս ցոյց տուաւ եւ որ պատճէնով պիտի ուղարկեմ:

«Այլ նամակով ինձմէ կը խնդրէ Ձ[երդ] Գ[երագանցութեան,] տեղեկացնել, թէ արժանթիւնեան [ու] պրագիլիական կառավարութիւնները նոր ճանցած են Հայկական Հանրապետութիւնը»¹⁰⁸:

«Ճիշդ է՛ր պրագիլիական կառավարութեան ճանաչումը: Ըստ երեւոյթին, Պրագիլ ոչ-պաշտօնական խոստում մը ստացած էր պրագիլիական արտաքին գործոց նախարարութենէն եւ զայն ճանաչումի փաստ համարած: Յամենայնդէպս, ասիկա նոր նշան մըն էր իր անխոնջ գործունէութեան:

Պրագիլի յամառ հետապնդումներու երկրորդ արդիւնքը արձանագրուեցաւ Սեւրի դաշնագրի նախօրեակին, երբ՝ Օգոստոս 7ին, Չիլէ ճանցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը¹⁰⁹: Ըստ Աշոտ Արծրունիի, Ալեքսանդր Մանուկեան եղած է Չիլէի մօտ հանրապետութեան «պաշտօնական ներկայացուցիչը»¹¹⁰: Սակայն, Յովհաննէսեան կը նշէ թէ Նոյեմբեր 1920ին Պրագիլ գրած է Ահարոնեանին, ի շարս այլոց, Մանուկեանը Չիլէի մօտ հիւպատոս նշանակելու մասին, ինչ որ Հայաստանի կառավարութեան իրաւասութիւնը կը մնար¹¹¹: Մանուկեան, յամենայնդէպս, Չիլէի ափ մը հայութեան մօտ անպաշտօն ներկայացուցիչի դեր կը կատարէր, ինչպէս ցոյց կու տայ խումբ մը քաղդէացիներու խարդախ վարքագիծի առիթով իր առնչուիլը: Արդարեւ, 1920ի վերջերը, կեղծ վկայագրով գինուած եւ ինքզինք «Ծայրագոյն Պատրիարք Հայ Եկեղեցւոյ» յորջորջող անձի մը առաջնորդութեամբ, այդ խմբակը հայ որբերուն նպաստելու երեւութական նպատակով բաւական դրամ շորթած է Չիլէի մէջ: Ինչպէս կը գրէ Մարտէլլի Արմենիայի Ռիօ տէ Ժանէյրոյի թղթակիցը, «ազգային արժանապատուութեան նախանձախնդիր հայ մը, Ալեքսանդր Մանուկեան» եղելութիւնը կը հաղորդէ Պրագիլին, որ Պրագիլիոյ մօտ Չիլէի դեսպան Միկէլ Բրուչակայի կը դիմէ եւ վերջինիս հեռագրային հրահանգներուն համաձայն քաղդէացիները կը ձերբակալուին¹¹²:

Յամենայնդէպս, Պրագիլ շարունակած է լայնցնել իր դիւանագիտական կապերը՝ ընդգրկելով նաեւ Պոլիվիոյ, Փերուի, Էքուատորի եւ Վենեսուելայի ներկայացուցիչները: Իր գլխաւոր թիրախը, սակայն, կը շարունակէր մնալ Պրագիլիան:

Պէտք է նկատի ունենալ, որ Պրագիլիոյ դիրքէն գատ՝ որպէս Արժանթինի կողքին Հարաւային Ամերիկայի ամէնէն կարեւոր երկիրը, այլ հանգամանք մը եւս դեր կը խաղար: Պրագիլիա Առաջին Աշխարհամարտին մասնակցած էր՝ Դաշնակիցներու կողքին, այսինքն՝ յաղթական պետութիւն մըն էր, եւ առաւել՝ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի անդամ: Ուստի այս երկրի խօսքը կշիռ ունէր մեծ պետութիւններու մօտ:

Այս միջոցին, Պրագիլի գլխավոր կոուսաններէն մէկը՝ Սան Փաւլոյի ՀԲՄը քայքայուած վիճակ պարզած էր, որուն պատճառները մոլթ են: Վարդանեան ենթադրած է, որ այս քայքայուածութիւնը ազգային գործունէութեան ծանրութեան կեդրոնը Ռիօ տէ Ժանէյրօ փոխադրելու կամ Հայկական Կոմիտէին նախապատուութիւն տալու հետեւանք էր: 5 Սեպտեմբերին, 38 ազգայիններ հաւաքուեցան Ֆլորիանօ Փէյշոթօ փողոցի թիւ 12 հասցէով՝ ընդհանուր ժողով գումարելու, հաշիւները քննելու եւ ՀԲՄը վերաշխուփացնելու համար: Այս նպատակը յաջողեցաւ եւ չրջանի մը համար՝ Միութիւնը վերակազմուեցաւ դարձեալ Նազգաշի նախագահութեամբ¹¹³: Նոյեմբեր 1920ին, Պրագիլ Նազգաշը պիտի առաջարկէր Ահարոնեանին՝ որպէս Սան Փաւլոյի մէջ հայկական հիւպատոս¹¹⁴:

Նոյն միջոցին՝ 6 Հոկտեմբերին, Պրագիլ փորթուկալերէն նամակ մը գրած է Նազգաշին՝ յայտնելով.-

«Թէեւ ասկէ առաջ ինծի տեղեկացուցած էին, բայց երէկ արդէն պաշտօնապէս հրաւիրուեցայ կառավարական պալատը. հոն ինծի պաշտօնապէս տեղեկացուցին, թէ Պրագիլը վերջնականապէս կը ճանշնար Հայկական Հանրապետութիւնը. ինձմէ Հայաստանի Հանրապետութեան հասցէն ուղեցին, որուն Պրագիլական կառավարութիւնը անմիջապէս եւ պաշտօնապէս պիտի տեղեկացնէ: Հայկական կառավարութեան պաշտօնապէս տեղեկացնելէն վերջն է որ պիտի հրատարակուի կառավարական հրովարտակը, իսկ հրովարտակի հրատարակութեան նախօրեակին ինծի կրկին պաշտօնապէս լուր պիտի տան:

«(...) Ինծի տեղեկացուցին նաեւ, թէ զիս կ'ընդունին որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ. կը պակսին միայն պաշտօնական ձեւակերպութիւններ, որ դառնամ դիւանագիտական ներկայացուցիչ:

«(...) Անհրաժեշտ է հանգանակութեան մը ձեռնարկել, կէսը՝ Հայաստանի թշուառներուն եւ կէսը՝ օժանդակելու համար հայկական հիւպատոսարանի կահաւորման, որ պիտի հաստատուի Ռիօ տէ Ժանէյրօյի մէջ, Աւենիտա տօ Սուլ պողոտային վրայ: Ամբողջ հայ համայնքը պէտք է օժանդակէ անոր»¹¹⁵:

Նոյն թուականին Պրագիլ գրած է Ահարոնեանին թէ Պրագիլիոյ արտաքին գործոց նախարարի օգնականը զինք կանչած էր ցոյց տալու Հայաստանի անկախութիւնը ճանչնալու նախագահ Փետտալի անձնական հրահանգները եւ խնդրելու, որ հայկական կառավարութիւնը իր՝ Պրագիլի տիտղոսը փոխէր՝ զայն դարձնելով հաւատարմատար կամ լիազօր դեսպան: Մինչեւ նման փաստաթուղթի ստացումը, Պրագիլ չէր կրնար պաշտօնապէս ճանչցուիլ կամ երկկողմանի պայմանագրութեան մէջ մտնել¹¹⁶: Բաւարար էր առժամաբար Ահարոնեանէն հեռա-

գիր մը: Թէեւ այս պատասխանը երկարաճգունեցաւ, ամիս մը ետք՝ 3 Նոյեմբերին, Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը ճանչցուէր Պրագիլիոյ կողմէ: 7 Նոյեմբերի *Diario Oficial*-ի (պաշտօնական թերթ) մէջ նախագահական հետեւեալ հրովարտակը հրապարակուած է.-

«Պրագիլիոյ Միացեալ Նահանգներու Հանրապետութեան նախագահը

«Կը յայտարարէ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ իր այժմեան կառավարութիւնը ճանչցուած են՝ ընդունելով այդ ճանաչման բոլոր հետեւանքները:

«Ռիօ տէ Ժանէյրօ, 3 Նոյեմբեր 1920

«Ծրու տարին Անկախութեան եւ 32րդ տարին Հանրապետութեան Պրագիլիոյ»¹¹⁷:

6 Նոյեմբերին, Պուենոս Այրէսի *Լա Փրենսա* օրաթերթը կը գրէր թէ Պրագիլիոյ «Գործադիր Իշխանութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ներկայ կառավարութեան կազմի ճանաչումի հրամանագիր մը հրապարակեց»¹¹⁸:

Պրագիլ առիթէն պիտի օգտուէր կրկին հետապնդելու Ուրուկուայի կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը, ինչպէս ցոյց կու տայ դեսպան Պերնարտէսի 10 Նոյեմբեր 1920ի հետեւեալ ծածկագիրը հեռագիրը.-

«L 2537 - Պրագիլիան ճանչցաւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Անոր դիւանագիտական ներկայացուցիչը նամակով ինձմէ կը խնդրէ կառավարութեանս կրկնել ճանաչումի դիմումը»¹¹⁹:

ՈՒՐՈՒԿՈՒԱՅԻ ՃԱՆԱԶՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ

Արդարեւ, Ուրուկուայի կողմէ Հայաստանի Հանրապետութեան ճանաչումը մինչեւ այն ատեն տեղի ունեցած չէր, ինչ որ կը պարտադրէ թիւրիմացութիւն մը հարթել: Ըստ Արծրունիի, Յունուար 1920ի փաստական ճանաչումէն ետք, «36 պետութիւններ հաղորդեցին Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումի մասին, որոնց շարքին՝ Արժանթին, Ուրուկուայ եւ Փերու»¹²⁰: Հեղինակին աղբիւրը մեզի յայտնի չէ: Միւս կողմէ, կը յիշուի Նազարէթ Խուլմունեանը, որ իբրեւ թէ «1918ին ներկայացուցիչն էր Հայաստանի Հանրապետութեան» Ուրուկուայի մէջ¹²¹, սակայն մենք միայն գիտենք, որ Պրագիլ Նոյեմբեր 1920ին գայն առաջարկած է որպէս հիւպատոս, առանց որ այս եւ ուրիշ առաջարկներու շուրջ վերջնական որոշում մը տրուած ըլլայ¹²²:

Այս բոլորի դիմաց կարելի է վճռական համարել Յովհաննէսեանի տեղեկութիւնը, քանի ան Պրագիլի զեկոյցները իր աչքի առջեւ ունեցած է: Ամերիկահայ պատմաբանը միայն Արժանթինը, Պրագիլը եւ Զիլէն

կը յիշէ որպէս Հայաստանի անկախութիւնը ճանչցողներ¹²³ եւ կը նշէ թէ, ըստ երեւոյթին, կարգը պիտի գար Փետրուի եւ Փարակուայի¹²⁴:

Արծրունիի հաղորդումը թիւրիմացութիւն մըն է. Ուրուկուայի պաշտօնական արխիւներու թէ տեղեկատուներու մէջ ճանաչումի որեւէ փաստաթուղթ գտնուած չէ¹²⁵: Բայց ամբողջ 1920ի ընթացքին, Պրագիլ յամառօրէն հետապնդած է խնդիրը: Դիւանական փաստաթուղթերը թոյլ կու տան վերականգնել այդ հոլովոյթը:

9 Փետրուար 1920ին, Պրագիլ դեսպան Պերնարտէսին գրած էր թէ Խաղաղութեան Վեհաժողովը փաստականօրէն ճանչցած էր Հայաստանի անկախութիւնը: «Ուրուկուայի Հանրապետութիւնը՝ Վեհաժողովի անդամ, հետեւաբար ճանչցած է, ներյայտօրէն, հայ ժողովուրդի փաստական անկախութիւնը»:

Կու գամ ձեր կառավարութեան կողմէ այս ուղղութեամբ առանձին յայտարարութիւն մը խնդրելու»:

Պաշտօնական յարաբերութիւններու եւ դիւանագիտական ու հիւպատոսական ներկայացուցչութենէ զատ, Պրագիլ միաժամանակ կը խոստանար առեւտրական արդիւնաւէտ փոխանակում մը՝ յանձն առնելով ամէն ինչ ընել «Ուրուկուայի Հանրապետութիւն ընտիր կենդանիներ եւ այլ երկրագործական նպաստներ ներմուծելու» եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէր առեւտուրի պայմանագիր մը կնքելու:

«Արտաքին գործոց նախարար Ռուֆինօ Տոմինկէսին յղուած իր 11 Փետրուարի նամակով, դեսպան Պերնարտէս կը կցէր Պրագիլի փորթուկալերէն նամակի պատճէնը՝ դիտել տալով, որ «այս հաւատարմագիրերը միայն Պրագիլիոյ կառավարութեան համար են, բայց Պրնէիթիէն Պրագիլ ինծի յայտնեց թէ ինք նոյն լիազօրութիւններուն կը սպասէր ամբողջ Հարաւային Ամերիկայի համար եւ թէ այդ միջոցին, կ'ուզէ սկսիլ եւ յառաջ տանիլ իր գործերը»¹²⁶:

Ի պատասխան Պերնարտէսի այս նամակին եւ վերոբերեալ 6 Մայիսի հեռագրին, Ուրուկուայի արտաքին գործոց նոր նախարար Պուերթօ՝ հաւանաբար Յունիսի սկիզբը հրահանգած է ուղարկել ծածկագիր հեռագիր մը, որուն ձեռագիր պատճէնը կ'ըսէ:—

«Նկատի ունենալով ձեր 42/920 նամակը եւ ձեր L 2421 հեռագիրը, Ձերդ Գերագանցութեան կ'ըսեմ թէ բարեհաճիք յայտարարել պարոն էիթիէն Պրագիլին թէ այս կառավարութիւնը աւելորդ կը նկատէ Հայաստանի Հանրապետութեան բացայայտ ճանաչումը՝ դատելով որ բաւարար է ներյայտ ճանաչումը, զոր կատարուած է Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ, որուն մասնակցեցաւ Ուրուկուայ որպէս գործակից պետութիւն: Պարոն Պրագիլի հաւատարմագրերու ընդունումը պիտի նուիրագործէր այդ ճանաչումը, բայց պէտք է Ձերդ Գերագանցութեան յայտնեմ թէ հայկական կառավարութիւնը տակաւին յիշեալ

պարոնին համար սովորական վաւերացումը (placet) չէ խնդրած։ Ուստի յարմար է, որ այդ ձեւակերպութիւնը լրացուի, ինչպէս միշտ եղած է բոլոր այլ օտար դիւանագէտներու պարագային։ Զերդ Գերագանցութիւնը թող բարի ըլլայ մեզի ըսել թէ ո՛րն է պարոն Պրագիլի դիւանագիտական պաշտօնը, որովհետեւ ան դեռ յայտարարած չէ եթէ իր հաւատարմագրերը պետութեան ղեկավարի թէ արտաքին գործոց նախարարի համար են»¹²⁷։

Այս պահանջին որպէս անուղղակի պատասխան, Պրագիլ 12 Օգոստոսին փորձուկալեղէն նամակ մը գրած է Պերնարտէսին՝ Ուրուկուայի կառավարութեան փոխանցելով Սեւրի դաշնագրով Հայաստանի հանրապետութեան իրաւական ճանաչման փաստը։ Ի միջի այլոց, ան կը հաղորդէր․-

«Առիթէն կ'օգտուիմ ձեզի հաղորդելու համար երկու ուրիշ լուրեր․-

«ա) Հայկական Խորհրդարանը հաստատեց իմ նշանակումս եւ յանձնեց ինծի Հարաւային Ամերիկայի մէջ դիւանագիտական եւ հիւպատոսական ներկայացուցչութիւնը կազմակերպելու բարձր առաքելութիւնը։

«բ) Պաշտօնական հեռագրով, կառավարութիւնս մերժեց բոլշեւիկներու կողմէ Հայաստան ենթադրեալ ներխուժումի մը պնդումները։ Հայաստանը խորհրդային չէ եւ երբեք պիտի չըլլայ․ ուստի, իրենց կարգին, մինչեւ այսօր յարգած են մեր սահմանները։

«Հայաստանի միջազգային անշրջանցելի կացութեան ի տես, կը դատեմ, որ ձեր իմաստուն կառավարութիւնը պիտի չուշանայ ճանաչումի իր խօսքը տալու, զոր նոր կը խնդրեմ եւ կը յուսամ որպէս մեծ պատիւ մեր ազգին համար»¹²⁸։

Ուրուկուայեան արխիւները պահպանած են երկրի նախագահին ուղղուած Պրագիլի 26 Յունիս 1920 թուագրեալ Փրանսերէն ձեռագիր նամակը, ուր ան՝ վերլիչեցնելով Խաղաղութեան Վեհաժողովի կողմէ ճանաչումը, կը գրէր․-

«Ուրուկուայի կողմէ մեր հանրապետութեան ճանաչումը յատկապէս հաճելի կ'ըլլար մեզի համար, որովհետեւ, աշխարհի բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներու հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու մեր ցանկութենէն անկախ, մենք՝ Իրաւունքի եւ Արդարութեան խոչալով տոգորուած, մեր աչքերը մեծ համակրանքով կ'ուղղենք դէպի հարաւամերիկեան ազգութիւնները։

«Հայերը, որոնք Արեւելքի ամբողջ առեւտուրին կը տիրեն (Եգիպտոսէն մինչեւ Յունաստան), պիտի չուշանան ձեր գեղեցիկ երկրին հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու։ Ամէն պարագայի, հաւատարիմ ինչպէս որ են, յաւերժ երախտապարտ պիտի ըլլան»¹²⁹։

Նամակին կցուած է դեսպան Պերնարտէսի 31 Հոկտեմբեր 1920ի գրութիւնը, ուր ան կ'ըսէ թէ յիշեալ նամակը «Հայաստանի ներկայացուցիչը այս դեսպանութեան յանձնած էր երբ ես հոն [Մոնթեվիտէօ - Վ.Մ.] կը գտնուէի՝ խնդրելով որ անոր բարձր հասցէին ուղղուէր: Քանի որ մեր կառավարութիւնը դեռ չէ ճանչցած Հայաստանի Հանրապետութիւնը, այդ նամակի նկատառումը տակաւին պատեհ կը դարձնէ (...): Անբացատրելի կը մնայ, սակայն, թէ ինչպէ՞ս Յունիսին գրուած նամակը մինչեւ Հոկտեմբեր մնացած է առանց ղրկուելու երբ, ինչպէս տեսանք, Պերնարտէս գէթ Օգոստոսէն Պրագիլիա վերադարձած էր:

Դիմումին պատասխանը եղած է Պուերտոյի անունով Պրագիլիոյ մօտ նոր դեսպան Տիոնիսիօ Ռամոս Մոնթերոսին գրուած 2 Դեկտեմբեր 1920ի նամակը:-

«Պատիւն ունիմ ստացումը յայտնելու 183/920 թուակիր նամակին, որով այդ դեսպանութիւնը Հայաստանի ներկայացուցիչին կողմէ հաղորդում մը կը յղէ Նորին Գերագանցութիւն Հանրապետութեան Նախագահին եւ կը յայտնէ թէ մեր կառավարութեան կողմէ Հայաստանի Հանրապետութիւնը տակաւին ճանչցուած չըլլալով, պատեհ է յիշեալ հաղորդումին քննարկումը, որուն համար հարկ եղած ատեաններուն կը ներկայացնեմ զայն:

«Ի պատասխան, Ձերդ Գերագանցութեան պէտք է յայտնեմ թէ պատեհ առիթով պիտի հաղորդենք ինչ որ որոշուի առ այդ»¹³⁰:

Թուականը վճռորոշ էր: 2 Դեկտեմբերին Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի կ'ունենար, որուն լուրը շուրջ շաբաթ մը ետք արդէն աշխարհին կը հաղորդուի: Ուստի, բնական է, որ Ուրուկուայի կողմէ անկախութեան ճանաչումը մնացած ըլլայ օդին մէջ՝ թուականի գործօնի հետեւանքով:

Պրագիլ՝ դիւանագիտական յամառ հետապնդումներու կողքին, յարաբերութիւն հաստատած պէտք է ըլլայ Ուրուկուայի ափ մը հայերուն հետ: 8 Յունիս 1920ին, ան Պուենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմինն հրահանգած էր.- «Հաղորդակցութեան մէջ մտէք Մոնթեվիտէոյի Հայրենակիցներուն հետ եւ անոնց հասցէները ղրկեցէք ինձ»¹³¹: Պրագիլ վստահաբար անձամբ եւս կապի մէջ մտած է անոնց հետ, թէեւ ասոր փաստական հիմքերը ցարդ յայտնի չեն¹³²: Արդարեւ, այս շրջանին, Հարաւային Ամերիկայի համայնքները նորանկախ Հայաստանի սատարելու նպատակով հանգանակութեան ձեռնարկած էին: Պրագիլի խօսքով, միայն Չիլէէն եւ Ուրուկուայէն մէկական հոգի մերժած էին մասնակցիլ¹³³:

ՀԱՐԱՒԱՑԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԵՐՈՒ ԼԻԿԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Պիտի չպակսէր յուզիչ, թէեւ անթուակիր պատգամ մը, որ 18 Նոյեմբերին ստացուած է Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ: Ուրիշի հայերէն ձեռագիրով գրուած ու Պրագիւի կողմէ հայերէն ստորագրուած գրութիւն մըն է՝ «Մեծայարգ Տեառք Հայաստանի Խորհրդարանին» վերտառութեամբ: Գրութեան ներքեւ կայ ծովէ-ծով Հայաստանի անգլիատառ քարտէս մը՝ «Հայկական Հանրապետութիւն» հայերէն մակագրութեամբ: Պատգամի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.-

«Հարաւային Ամերիկայի հայկական համայնքները սրտանց կ'ողջունեն:...

«Կ'ողջունեն Ձեզ՝ որպէս առաջին անդամները ազգային խորհրդարանին, որոնք կը պաշտպանեն Ազատութիւնը Հայաստանին:...

«Ողջո՛յն, Պատի՛ւ եւ երախտագիտութիւն մեր քաջարի զինուորներուն: ...

«Ողջո՛յն, Պատի՛ւ եւ երախտագիտութիւն մեր դիւանագէտներուն եւ պաշտօնեաներուն, որոնք ստեղծեցին, ամուր հիմերու վրայ դրին մեր կառավարութիւն:...

«Ողջո՛յն, Միացեալ Հայաստանի ժողովուրդին: ...

«Ծնկաչոք կ'արտասուենք, բոլոր մարտիրոսներու գերեզմանին առջեւ:...

«Տր. Էտիէն Պրագիւ

«Ներկայացուցիչ Հայկական Հանրապետութեան Հար[աւային] Ամերիկայի»¹³⁴:

Անկարելի է իմանալ թէ ե՛րբ ղրկուած է այս պատգամը, բայց կարելի է մտածել պատմութեան հեղանքին մասին, երբ անկախութեան անկումէն շուրջ 15 օր առաջ գօտեպնդիչ ու միաժամանակ անիրական նման պատգամ կը հասնէր Երեւան, մինչ ամէնուրեք բարոյալքում ու անգօրութիւն կը տիրէր: Ինչպէս կը գրէ Յովհաննէսեան, «լաւատեսութեան այս թռիչքները կը սանձուէին (...) աշխարհի վերապահութեամբ՝ յանձնառու եւ մասնակից դառնալու երկրի մը մէջ, որուն ապագան շատ աւելի պակաս յուսալից էր քան տոքթ. Էթիէն Պրագիւի պէս նուիրեալ գաղափարապաշտներու ներշնչած տեսիլքները»¹³⁵:

Արդարեւ, արդէն 11 Օգոստոս 1920ին Պուենոս Այրէսի Լա Փրենսա օրաթերթի խմբագրականը Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեան առիթով դէպքերու իրատես ու սթափ վերլուծում մը կը մատնէր իր եզրափակիչ պարբերութեամբ.-

«Աւելի քան տարիուկէս է, որ կռիւները վերջացան եւ աւելի քան տարի մը, որ գլխաւոր՝ Վերսայի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ, բայց

խաղաղութիւնը տակաւին վերահաստատուած չէ. ո՛չ ալ պիտի ըլլայ, մինչեւ որ կացութիւնը չկանոնաւորուի Արեւելեան Եւրոպայի եւ Ասիոյ մէջ: Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը անտարակոյս կարեւոր քայլ մըն է դէպի աշխարհի խաղաղեցումը, բայց անոր ներգործութիւնը շատ աւելի արդիւնաւէտ եղած կ'ըլլար, եթէ փաստաթուղթին ներքեւ ստորագրած ըլլային ո՛չ թէ Պոլսոյ կառավարութեան ներկայացուցիչներ, որոնք նեղուցները խարսխած նաւերու հասողութեան տակն են, այլ Մուսթաֆա Բեմալի եւ թուրք ազգայնական շարժումը գլխաւորող այլ պետերու ներկայացուցիչները, քանի որ մինչեւ իսկ թրքական տիրապետութենէն խլուած ազգութիւնները իրենց բախտէն դժգոհ են: Միջագետքի ու Սուրիոյ մէջ խռովութիւնները կը շարունակուին, եւ տակաւին ճշդուած չեն Հայաստանի սահմանները: Եթէ աւելցնենք Կովկասի նորաստեղծ պետութիւններու՝ Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի հանրապետութիւններու անորոշ վիճակը, Թուրքիոյ սահմանին վրայ, ուր զգալի է թուրք ազգայնականներու թէ ոռուս բռնակցիներու ազդեցութիւնը, աչքի կը գարնէ, որ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութիւնը՝ թէեւ առաջին կարգի պատմական արարք մը, չի բաւեր խաղաղութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ գետեղելու»¹³⁶:

Թերթին վերլուծումը ճշգրիտ էր: Սեւրի դաշնագիրը թուղթի վրայ պիտի մնար, քանի որ «խաղաղութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ գետեղելու» ուժի գործադրութեան կարիքը կար:

Դաշնագրի կապակցութեամբ հետաքրքրական է ուրիշ մանրամասնութիւն մը: ԱՄՆի մօտ Ուրուկուայի դեսպան Խ. Վարելա Ասեւետո իր արտաքին գործոց նախարարին յղած 24 Օգոստոս 1920ի նամակով կ'ըսէր թէ «Ուաշինկթոնի մօտ Public Ledgerի լաւատեղեակ թղթակիցը կը հրապարակէ հին Ռուսական կայսրութենէն անջատուած պետութիւններու շնորհուած ճանաչումները, մերթ de jure եւ մերթ de facto», եւ այդ շարքին մէջ կը գրէր. «"Republica Rusa de Armenia" [«Հայաստանի Ռուսական Հանրապետութիւն», որ "Republic of Russian Armenia"ի սխալ թարգմանութիւնն է]՝ Դաշնակիցներու կողմէ "de facto" ընդունուած»¹³⁷: Յատկանշական է, որ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրութենէն երկու շաբաթ ետք «լաւատեղեակ թղթակից»ներու աչքէն վրիպած է:

Պատմական դէպքերը յայտնի են: Մուսթաֆա Բեմալ՝ չեղեալ համարելով Սեւրի դաշնագիրը, Սեպտեմբերին պատերազմի ձեռնարկեց Հայաստանի դէմ: 30 Հոկտեմբերին՝ Կարսի անկումէն ետք, երկիրը պարտուած էր եւ նոր եղեռնի մը սպառնալիքը՝ դամոկլեան սուրի նման կախուած: Զակատագրական թուական էր՝ բախտի բերումով, 22 Նոյեմբերը: Այդ օրը, երբ նախագահ Ուիլսոն՝ Սեւրի դաշնագրի կողմէ իրեն յանձնուած իրաւարարի դերով կը հրապարակէր Հայաս-

տանի սահմանները, վերջիններս միայն թուղթի վրայ գծուած էին: Նոյն օրը, Երեւանի մէջ, Համօ Օհանջանեանի Բիւրօ-կառավարութիւնը հրաժարական կը ներկայացնէր եւ Սիմոն Վրացեանի գլխաւորութեամբ հազիւ մէկ շաբաթ տեւելու կոչուած նոր դահլիճ մը կը կազմուէր: Դարձեալ նոյն օրը, Ազգերու Լիկան յայտարարութիւն մը կը քուէարկէր՝ անդամ պետութիւններուն դիմելու, որպէսզի միջոց գտնուէր Հայաստանը փրկելու համար իր սրտածմիր կացութենէն¹³⁸:

15 Նոյեմբերին Ժընեւի մէջ սկսած էր արդէն Ազգերու Լիկայի առաջին համաժողովը, որուն օրակարգի գլխաւոր կէտերէն մէկը Հայաստանի հարցը պիտի ըլլար՝ թէ՛ երկրի վիճակը եւ թէ՛ վերջինիս Լիկայի անդամակցութիւնը: Մասնակիցներէն էին Արժանթինը եւ Պրագայի, որոնց պատուիրակութիւններուն մեկնումի մասին Պրագայի զեկուցած էր Ահարոնեանին՝ անոնց հայանպաստ կեցուածքի հաւաստումը առած ըլլալով¹³⁹:

20-22 Նոյեմբերի աղմկալից նիստերէն ետք, ուր պելճիքացի Լաֆոնթէն՝ զինեալ միջամտութեան կոչ ընելով, կը յայտարարէր թէ «մէկ միլիոն հայեր կը սպաննուին դաշնակիցներու ռազմանաւերու հասողութեան սահմանին մէջ»¹⁴⁰, Լա Փրենսայի եւրոպական թղթակից Ռամիրօ տէ Մանգթու դիպուկ կերպով պիտի ամփոփէր տիրող մթնոլորտը. «Ազգերու Լիկայի համաժողովը չի կրնար փրկել Հայաստանը»¹⁴¹:

Իր կարգին, Ջիլէի պատուիրակութեան ղեկավար եւ համաժողովի փոխնախագահ Անթոնիօ Ունէդուս կը նշէր Հարաւային Ամերիկայի կեցուածքը.՝

«Զեմ կարծեր որ գործնական ըլլայ հարաւամերիկեան զօրքերու առաքումը եւրոպական տարածքներ, ըլլա՛յ հանրաքուէի շրջաններու [Լիթուանիա] կա՛մ՝ Հայաստանի մէջ հակելու:

«Հարաւային Ամերիկայի լաւագոյն եւ ամէնէն դրական օժանդակութիւնը պիտի ըլլար վարկերու տրամադրումը եւ հաւանաբար՝ իր նաւատորմիղներու համագործակցութիւնը»¹⁴²:

1 Դեկտեմբերին, Ուիլսըն՝ անձնական հանգամանքով, ինչպէս եւ Սպանիա ու Պրագայի, կ'ընդունին Ազգերու Լիկայի 22 Նոյեմբերի դիմումը: Պրագայիոյ արտաքին գործոց նախարար Ազեկետօ Մարքէս հեռագիր մը յղեց համաժողովին՝ յայտնելով թէ «այդ երկիրը պատրաստ է անկախաբար կամ այլ ազգերու հետ միասնաբար գործելու՝ Հայաստանի չարչարանքներուն վերջ տալու համար»¹⁴³: Անտարակոյս, պրագայիական միջամտութեան ետին պէտք է տեսնել Պրագայի աշխատանքն ու անձնական կապերը երկրի նախագահին հետ, թէեւ այս մասին տակաւին փաստական տուեալներ չունինք:

Ի՞նչ եղած էր Արժանթինի դիրքը: Պելճիքայի պատուիրակ Լաֆոն-թէնի 20 Նոյեմբերի առաջարկին համաձայն, Հայաստանի խնդրով զբաղելու համար կազմուած էր վեցանդամ յանձնախումբ մը: Նախագահն էր Լաֆոնթէն, փոխնախագահը՝ Վիվիանի (Ֆրանսա), անդամները՝ Նանսէն (Նորվեգիա), Սեսլ (Հարաւային Ափրիկէ), Վհուցէ (Իտալիա) եւ Փուէյոետոն (Արժանթին)¹⁴⁹: Արժանթինի պատուիրակութեան անդամ Տանիէլ Անթոքոլէց կը գրէ թէ իր դեկավարը՝ արտաքին գործոց նախարար Փուէյոետոնը, «ընդունեց այդ պաշտօնը՝ նկատի ունենալով Հայաստանի հանդէպ արժանթինցի ժողովուրդի մշտական համակրանքը. սակայն, Փուէյոետոն չկրցաւ իր մասնակցութիւնը բերել՝ արժանթինեան սրբազրութիւններու հարցին բերումով, ուր, ինչպէս յայտնի է, առաջին ու յատուկ որոշումի հարց դրուեցաւ»¹⁵⁰:

Արդարեւ, ի գործադրութիւն նախագահ Իրիկոթէնի յատուկ հրահանգներուն, 2 Դեկտեմբերին Փուէյոետոն ներկայացուց Ազգերու Լիկայի դաշինքի վերաքննութեան համար Արժանթինի անգիշտում դիրքորոշումը, առաջարկելով չորս սրբազրութիւններ.

ա) Բոլոր գերիշխան պետութիւններու անդամակցութիւն,
բ) Լիկայի Խորհուրդի ժողովրդավարական սկզբունքներով կազմութիւն,

գ) Միջազգային արդարութեան մնայուն ատեանի կազմութիւն,

դ) Գուէի իրաւունքով մասնակցելու իրաւասութիւն:

Այս առաջարկները շեշտակիօրէն կը հակադրուէին մեծ պետութիւններու դիրքորոշումին եւ ընկալուեցան իբրեւ Գերմանիոյ ի նպաստ կատարուած փորձ մը՝ մանաւանդ որ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին Արժանթինի չեզոքութիւնը ումանց կողմէ անարդարօրէն նկատուած էր որպէս գերմանասիրական կեցուածք: Հարաւային Ամերիկայի պետութիւնները զօրավիգ չկանգնեցան Արժանթինին եւ առաջարկը 40 դէմ եւ 2 թեր (Արժանթին եւ Փարակուայ) քուէներով ջախջախիչ պարտութիւն կրեց: Հետեւաբար, 4 Դեկտեմբերին արժանթինեան պատուիրակութիւնը դուրս եկաւ համաժողովէն¹⁵¹:

Արժանթինի այս քայլը մեծ իրարանցում ու աղմուկ, թեր ու դէմ կարծիքներ յառաջ բերաւ համաժողովին, հանրութեան եւ մամուլին մէջ: Ծիշդ նոյն օրը, Դաշնակիցներու Խորհուրդի Լոնտոնի ժողովը (Անգլիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա) առաջարկեց առկախել Ազգերու Լիկային Հայաստանի անդամակցութիւնը՝ պատճառաբանելով, որ «անոր օրինական գոյութիւնը կախում ունի Սեւրի դաշնագրէն, եւ քանի որ այս վերջինը տակաւին չէ վաւերացուած, Հայաստան օրինական կարգավիճակ չունի եւ ոչ ալ յստակ սահմաններ»¹⁵²: Այս յայտարարութիւնը մեծ տպաւորութիւն գործեց համաժողովին վրայ. Փրէի փարիզիէն օրաթերթի համաձայն, «Հայաստանի՝ Լիկային անդամակցութեան

Դաշնակիցներու վեթօն խռովք պատճառեց ժընեւի մէջ, բայց անմիջապէս մոռցուեցաւ Արժանթինի մեկնումով, որ շատ աւելի ծանր դէպք մըն է»¹⁵³:

Հայաստանի անդամակցութեան հարցը պիտի վճռէր համաժողովի հինգերորդ յանձնախումբը, որուն կը նախագահէր Ունէուս (Զիլէ) եւ կը փոխնախագահէր Պլանքօ (Ուրուկուայ): Այս յանձնախումբը որոշեց ենթալանձնախումբ մը նշանակել՝ քննարկելու համար Լիթուանիոյ, էստոնիոյ, Լեթոնիոյ (Լաթւիոյ), Վրաստանի եւ Հայաստանի խոնդիրները¹⁵⁴: Այս ենթալանձնախումբին կ'անդամակցէին Ունէուս, Նանսէն, Եոնեսկու (Ռումանիա), Չանկ-Չու-Ֆու (Չինաստան), Սփալաքովիչ (Եոսլոսլաւիա), Փալասիոս (Սպանիա) եւ Փոթիթէս (Յունաստան): 7 Դեկտեմբերին, ենթալանձնախումբը յանձնարարեց, որ հինգ երկիրները չանդամակցէին Լիկային, բայց որ իրենց թոյլ տրուէր Լիկայի թեքնիք կազմակերպութեան աշխատանքներուն մասնակցիլ¹⁵⁵: Յանձնախումբը իւրացուց այս որոշումը 9 Դեկտեմբերին, սակայն, միայն Հայաստանի եւ Վրաստանի պարագաներուն համար¹⁵⁶:

Անթոքոլէց ընդհանուր անդամակցութեան հարցի դիպուկ նկարագրութիւն մը ըրած է -

«Նոր անդամներու ընդունումը ժընեւի մէջ քննարկուեցաւ մեծագոյն կամայականութեամբ՝ անտես ընելով քաղաքավարութեան տարրական սկզբունքները: Պէտք էր տեսնել կարգ մը ազատ պետութիւններու ներկայացուցիչներու վազվզուքը մէկ պատուիրակութենէն միւսը: Կարծէք՝ թողութիւն խնդրելով Հերովդէսէն, Պիղատոսին երթային: Անբեւեակայելի էր, միւս կողմէ, որոշ քաղաքագէտներու այս կամ այն ժողովուրդի կեանքի իրաւունքը դատելու յաւակնութիւնը: Բարեբախտաբար, արժանթինեան պատուիրակութիւնը արդէն դուրս ելած էր, եւ համաժողովէն անարդարօրէն մերժուած ազգերը մէկ առ մէկ որպէս անկախ պետութիւններ ճանչցուեցան արժանթինցի ժողովուրդին կողմէ, այսպէս պատասխանելով, անգամ մը եւս, իր աւանդութիւններուն, որոնք զինք կը մղեն համակրանքով նայելու այլ ժողովուրդներու ազատութեան փափաքին»¹⁵⁷:

16 Դեկտեմբերին, տեղի կ'ունենար Հայաստանի ընդունումին համար համաժողովի քուէարկութիւնը: Այդ միջոցին, արդէն երկրի խորհրդայնացումը օրինականացած էր եւ, քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս կը մնար Լիկայէն, պատճառ չկար անոր ուղեծիրին մէջ գտնուող երկիր մը ընդունելու: Արդիւնքը սպասելի էր ուրեմն: 21 երկիր դէմ քուէարկեցին եւ վեցը՝ թեր (Քանաստա, Չուիցերիա, Շուէտ, Փերու, Ուրուկուայ եւ Վենեզուելա): Մերժուեցաւ նաեւ Հայաստանի թեքնիք կազմակերպութիւններու անդամակցութիւնը՝ 21 դէմ, 8 թեր քուէներով (յիշեալները, առաւել՝ էլ Սալվատոր եւ Փորթուկալ): Լրագ-

րական հաղորդումը կ'ըսէ: «Թէեւ Հայաստան չընդունուեցաւ որովհետեւ իր կառավարութիւնը իր հողամասին վրայ իշխանութիւն չունի, այսուհանդերձ յոյս յայտնուեցաւ, որ վերջինս կարճ ժամանակէն պիտի ընդունուէր: Դիտել տրուեցաւ, որ Հայաստան խաղաղութեան դաշինքը ստորագրող պետութիւններու շարքին է, եւ կը մնայ տեսնել եթէ այդ դէպքին բերումով ինքնաբերաբար Լիկայի անդամ չէ»:

Համաժողովը վաւերացուց քանատացի պատուիրակ Ռուսիոյի ներկայացուցած բանաձեւը, որուն համաձայն «Լիկայի բոլոր անդամները կը յուսան, որ նախագահ Ուիլսոն, Պրագիլիոյ, Սպանիոյ եւ Ազգերու Լիկայի Խորհուրդի զօրավիգով, շատ շուտով հարկ եղած քայլերը պիտի առնէ Հայաստանի սահմանները ճշդելու, կառավարութիւն մը հաստատելու եւ բնակչութեան մնացորդը փրկելու, որպէսզի թոյլատրուի անոր անմիջական մուտքը Ազգերու Լիկա»¹⁵⁸:

Այս բոլորը մաղթանքներու ծիրին մէջ պիտի մնային, ինչպէս եւ Ուիլսոնի վերոյիշեալ միջնորդութիւնը, որուն մասին այլեւս չսուեցաւ: Կ'արժէ սակայն, պատմութեան այլ հեղինակներէ մը տեղ տալու համար, արձանագրել վեցերու յանձնախումբի (որմէ Արժանթին դուրս եկած էր, ինչպէս ըսինք) 18 Դեկտեմբերի չնաշխարհիկ եզրակացութիւնը: «(...) Կարիք չկայ զինուորական արշաւախումբ մը ղրկելու, որովհետեւ Հայաստանի ունեցած ուժերը գերակշիռ են Մոսկովա՝ Քեմալի ունեցածներէն: Զեկուցումը կը յայտնէ թէ միայն պէտք է ղրկել զէնք, փամփուշտ եւ ռազմամթերք»¹⁵⁹: Անկախ Հայաստանի «գերակշիռ ուժերը» շատոնց գոյութիւն չունէին:

Խորհրդայնացումէն աւելի քան ամիս մը ետք՝ 8 Յունուար 1921ին, Ռիօ տէ Ժանէյրոյէն թղթակցութիւն մը Մարսէյի Արմենիային կը հաղորդէր թէ սկսած էին լուրեր գալու այդ մասին եւ թէ պրագիլիական մամուլը գրեթէ լուռ կը մնար՝ սպասելով հետեւանքներուն եւ միայն ցաւակցելով հայութեան: Այս միջոցին, Խորհրդային Հայաստանի Յեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասեանի ստորագրութեամբ հեռագիր ղրկուած էր Պրագիլին՝ «հրաւիրելով զինք իր պաշտօնէն հրաժարելու: Հեռագրին ոճէն այնպէս հասկցուած է թէ հրամանը Մոսկուայէն կու գար»¹⁶⁰: Հեռագրին բովանդակութեան մասին տեղեակ պահելէ ետք պրագիլիական կառավարութիւնը, Պրագիլ հետեւեալ պատասխանը հեռագրած է:—

«Նախագահ Լէնինին, Մոսկուա.

«Կը սպասեմ ինքնակոչ Խորհրդային կառավարութեան ներկայացուցչին որ պիտի հրաւիրուի եղբունական դատարանին առջեւ՝ իր պաշտօնագիրները հանդիսաւորապէս ոստիկանութեան յանձնուելէ յետոյ:

«Էդրէն Պրագիլ

«Միակ օրինաւոր ներկայացուցիչ

«Հայաստանի

«Հարաւ[ային] Ամերիկայի մէջ»¹⁶¹:

1920ականներու ընթացքին, Պրագիլիոյ կառավարութիւնը չճանչցաւ Խորհրդային Միութիւնը՝ թշնամական դիրք պահպանելով անոր նկատմամբ¹⁶²: 1921ին, Արմենիայի թղթակիցը կը գրէր թէ «մինչեւ իսկ կ'ըսուի որ եթէ հայ մը իբրեւ սովիէդական կառավարութեան ներկայացուցիչ գայ այստեղ, ձերբակալուելով պիտի բանտարկուի. սովիէդի անունը արդէն գէշ կը հնչէ այստեղ»¹⁶³:

Յայտնի չէ մինչեւ ե՞րբ Պրագիլ շարունակեց դիւանագիտական աշխատանքներ կատարել Պրագիլիոյ մէջ¹⁶⁴: Բայց պատմութեան անիւր արդէն դարձած էր այլ ուղղութեամբ: Այնուհետեւ հայ գործիչը քաշուեցաւ հայ կեանքէն ու մահացաւ 34 տարի ետք անյայտութեան մէջ՝ իր հետ տանելով յոյսի եւ հիասթափութեան շրջանի մը յուշերը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ «Տօքթ. Էթիէն Պրագիլ, դիւանագիտական ներկայացուցիչ Հ.Հ.ի ի Ռիօ-տը-Եանէյ-նօ», Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, ԺԵ տարի, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 141. "Representantes diplomaticos de la Republica de Armenia", Armenia (Buenos Aires), 28 de mayo de 1969, էջ 4:

² Նկատի ունենալով Էթիէն Պրագիլի մականունին ձեւը (Etienne Brasil) եւ հնարաւոր չփոխել Brasil երկրանունին հետ, երկրանունը տառադարձած ենք Պրագիլիա, չեղելով ընդհանրապէս մեր գործածած ճիշդ՝ Պրագիլ ձեւէն: Պրագիլիա ձեւը, որ իր հետեւորդները ունի արեւմտահայերէնի եւ արեւելահայերէնի մէջ, չէ հիմնաւորւած երկրին անունով: Ի դէպ, ներկայ մայրաքաղաքին անունը Պրագիլիա (Brasilia) է: Այս կիրարկումին հետեւանքով, բացառաբար օգտագործած ենք պրագիլական եւ պրագիլահայ ձեւերը, փոխանակ աւելի ճշգրիտ՝ պրագիլական եւ պրագիլահայ ձեւերուն:

³ Հայրենի դիւաններու որոշ տուեալներ (տե՛ս Ժանօթ. 12 եւ 36), ինչպէս եւ Մարսէլլի Արմենիա պարբերաթերթի ու Մոսկուայի Արմենականի վեստնիկ (հայկական բանբեր) ռուսալեզու շաբաթաթերթի տուեալները մեր տրամադրութեան տակ դրած է բանասէր Արծուի Բախչինեանը, իսկ Ուրուկուայի դիւաններու վաւերագիրները կը պարտինք պատմաբան Դանիէլ Գարամանուկեանի սիրաթփար աջակցութեան: Երկուքին ալ կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

⁴ Richard Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. III: From London to Sevres, February-August 1920 (Berkeley-London, 1996), էջ 430-433:

⁵ Ս. Կոան, «Պատմական վաւերագրեր», Արմենիա (Պուենոս Այրէս), 17 Յունուար 1955, էջ 2: Այլ նամակները յղուած են Պուենոս Այրէսի Միջկուսակցական Մարմնին ու արտագրուած՝ անոր նախագահ Ստեփան Շխրտումեանի (հնչակեան) մօտ եղած ընագիրներէն: Դժբախտաբար, հրատարակիչը չ'ըսեր թէ ո՛ր լեզուով գրուած էին անոնք:

⁶ Narciso Binayan Carmona, *Entre el pasado y el presente: los armenios en la Argentina* (Buenos Aires, 1996), էջ 96:

- ⁷ Ըստ Շխրրտրմանի (Ս. Կռան, «Պատմական վաւերագրեր», էջ 2), Պրագիլ դաշնակցական եղած է: Տեղեկութիւնը խիստ կասկածելի կը թուի եւ զայն հաստատող որեւէ տուեալ չկայ:
- ⁸ Hovannisian, էջ 430:
- ⁹ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 135:
- ¹⁰ «Հայերը Պրագիլի մէջ», *Կոչնակ*, 15 Սեպտեմբեր 1917, էջ 1123: Այս յօդուածը նոյնպէս թարգմանուած է ռուսերէնի (Արմեանսկի վեստնիկ, Թիւ 41-42, 1917, էջ 21):
- ¹¹ Hovannisian, էջ 430:
- ¹² Հայաստանի Հանրապետութեան Պատմութեան Պետական Կենտրոնական Արխիւ (այսուհետեւ՝ ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆոնտ 448, ցուցակ 1, գործ 56:
- ¹³ Կռան, *Արմենիա* 18 եւ 19 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹⁴ «Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ 1123:
- ¹⁵ Եզնիկ ԶՆԿ. Վարդանեան, *Պրագիլիոյ հայ համայնքը*, Պուենոս Այրէս, 1948, էջ 65: Մոնթեւիտէոյի *էլ Տիա* օրաթերթը յիշած է այս գիրքին ստացումը. տե՛ս՝ «Bibliográficas», *El Día*, 13 de marzo de 1918, էջ 5:
- ¹⁶ «Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ 1123:
- ¹⁷ Վարդան Մատթէոսեան, «Նորայայտ տպագիրներ ու անտիպներ Հարաւային Ամերիկայի մէջ», *Ժառաղ*, 29 Նոյեմբեր 1995, էջ 2:
- ¹⁸ «Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ 1123:
- ¹⁹ Hovannisian, էջ 433:
- ²⁰ Գիւտ Մխիթարեան, *Պրագիլահայ համայնքը*, Փարիզ, 1938, էջ 11-12. Վարդանեան, էջ 53-54. Աշոտ Արծրունի, *Տարեցոյց Հարաւ. Ամերիկահայոց*, Պուենոս Այրէս, 1943, էջ 336:
- ²¹ Վարդանեան, էջ 58:
- ²² «Հայերը Պրագիլի մէջ», էջ 1123:
- ²³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնտ 448, ցուցակ 1, գործ 56:
- ²⁴ Մխիթարեան, էջ 12 (սրբագրած ենք բնագրի վրիպակները եւ վերստին թարգմանած). Վարդանեան (էջ 55)՝ միայն տուած է հայերէն թարգմանութիւնը, այդ ալ՝ անճշդութիւններով:
- ²⁵ «Las aspiraciones armenias», *La Razón* (Buenos Aires), 23 de diciembre de 1918, էջ 1:
- ²⁶ Մխիթարեան, էջ 12-14 (կատարած ենք լեզուական մանր ճշդումներ): Լման թարգմանութիւնը տուած է Վարդանեան (էջ 56-57), որ գրեթէ բառացիօրէն կը հետեւի Մխիթարեանի:
- ²⁷ Մխիթարեան, էջ 14:
- ²⁸ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնտ 448, ցուցակ 1, գործ 56:
- ²⁹ Մխիթարեան, էջ 14. Վարդանեան, էջ 57. Արծրունի, էջ 337:
- ³⁰ Վարդանեան, էջ 57:
- ³¹ Նոյն, էջ 58:
- ³² Hovannisian, էջ 431:
- ³³ *Ibid.*:
- ³⁴ Վարդանեան, էջ 58-59:
- ³⁵ Hovannisian, էջ 431:
- ³⁶ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնտ 199, ցուցակ 1, գործ 198, Ա. մաս:
- ³⁷ Ռ. Նահատակեան, «Փաստաթղթեր Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութեան մասին», *Հրաբեր հասարակական գիտութիւններ*, Թիւ 4 (580), Յունիս-Օգոստոս 1991, էջ 160-161:

- ³⁸ Archivo General de la Nación del Uruguay (*այսուհետեւ՝* AGN), Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, “República de Armenia. Representación en el Uruguay”:
- ³⁹ Վարդանեան, էջ 66:
- ⁴⁰ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 67; Beatriz Diniz, “A presença do armenio no Brasil”, *Հարաւամերիկեան Գաղութներու Ուսումնասիրութեան Բ. Գիտաժողով, Քորտոպա (Արժանթին)*, 27-29 Սեպտեմբեր 1991, էջ 2 (անտիպ):
- ⁴¹ Hovannisian, էջ 430-431:
- ⁴² Նոյն, էջ 432-433:
- ⁴³ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆոնտ 200, ցուցակ 1, գործ 507:
- ⁴⁴ Նոյն:
- ⁴⁵ Այս եւ յաջորդ ենթագլուխին համար նախապէս (տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, «Պուենոս Այրեսի Հայ Ազգային Միութիւնը (1918-1920)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, ԺԸ. հատոր, 1998, էջ 142-151) չկարենալով արժանթինեան մամուլին դիմել, օգտագործած էինք անստորագիր յօդուածի մը արտասպումները (“Firme apoyo de la República Argentina a la independencia de Armenia”, *Armenia*, 24 de mayo de 1983, էջ 5), որոնք դժբախտաբար բազմաթիւ սխալ թուագրումներ ու բացթողումներ ունէին: Այս բոլորը ալ ժամ ճշգրտած ենք՝ դիմելէ ետք արժանթինեան մամուլի հաւաքածոներուն:
- ⁴⁶ “La República Armenia. Solicitud de su reconocimiento”, *La Nación* (Buenos Aires), 27 de abril de 1920, էջ 4 (Պրագիլի մականունը ամէնուրեք գրուած է Brasi): Այս թուականը առաջ գրած էինք 28 Ապրիլ. (տե՛ս՝ ծանօթ. 45):
- ⁴⁷ Կուան, *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2:
- ⁴⁸ “Actos del Poder Ejecutivo”, *Boletín Oficial de la República Argentina* (Buenos Aires), 25 de junio de 1920, էջ 822:
- ⁴⁹ Տե՛ս նաեւ՝ *Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores* (Buenos Aires), junio de 1920, էջ 380:
- ⁵⁰ “República de Armenia. El gobierno argentino la reconoce”, *La Epoca*, 2 de mayo de 1920, էջ 1:
- ⁵¹ Hovannisian, էջ 432:
- ⁵² “La República de Armenia”, *La Prensa*, 3 de mayo de 1920, էջ 9: Նախապէս գրած էինք 2 Մայիս: Բնագրին մէջ կը պակսէին «եւ գերիշխանութիւնը» եւ «երէկ» բառերը. (տե՛ս՝ ծանօթ. 45):
- ⁵³ “Reconocimiento de la república de Armenia”, *La Nación*, 3 de mayo de 1920, էջ 4:
- ⁵⁴ Hovannisian, էջ 432:
- ⁵⁵ Կուան, *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2: Նամակը առանց թուականի հրապարակւած է, իսկ առաջին տողին մէջ՝ գրաշարական վրիպակով մը, գրուած է «2եր 23 թուակիր նամակը...»: Ի դէպ, 8 Յունիսին, Պրագիլ Միջկուսակցական յանձնախումբին գրած է. «Խնդրեմ բարեհաճէք Մայիս 2-ի Տիարի Օգիտախի երկու պրակ լրկել, որուն մէջ Արժանթինի կառավարութիւնը կը ճանչնայ մեր կառավարութիւնը» (Կուան, *Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2):
- ⁵⁶ “Ecos del reconocimiento de la República de Armenia. Telegramas de gratitud al presidente”, *La Epoca* (Buenos Aires), 3 de mayo de 1920, էջ 2:
- ⁵⁷ “La apertura del período legislativo. Mensaje del Presidente de la República al Congreso Nacional”, *La Epoca*, 14 de mayo de 1920, էջ 1:

- ⁶⁸ "Reconocimiento de la República de Georgia, como Estado independiente, por el gobierno argentino", *Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, septiembre de 1919, էջ 444-455.
- ⁶⁹ Van Der Karr, *La Primera Guerra Mundial y la política económica argentina* (Buenos Aires, 1974), էջ 162: Անգլերէն ընագիրը 1872ին ներկայացուած անտիպ աւարտաճառ մըն է (Jane Van Der Karr Basile, *World War I as a Turning Point in Argentine History*, unpublished Ph.D. thesis, New York University, 1972), որուն մասին միայն մատենագրական տեղեկութիւնը կրցած ենք քաղել:
- ⁷⁰ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 135.
- ⁷¹ Hovannisian, էջ 432-433.
- ⁷² "El ministro de Relaciones Exteriores de la Argentina", *La Prensa*, 9 de noviembre de 1920, էջ 8.
- ⁷³ Hovannisian, էջ 433: Այս մասին եւս յաւելեալ տեղեկութիւն չկայ:
- ⁷⁴ Lucio M. Moreno Quintana, *La diplomacia de Yrigoyen. Relación técnica, objetiva y documentada de la política internacional argentina durante el período de gobierno 1916-1922* (La Plata, 1928), էջ 83.
- ⁷⁵ "Por la causa de Armenia", *La Prensa*, 13 de mayo de 1920, էջ 7: Տէս նաեւ՝ "El mandato sobre Armenia", *La Prensa*, 11 de mayo de 1920, էջ 9, ուր լուրը տրուած է առանց Փերքսի անունի լիշատակութեան («Հաւաստ»ի հաղորդումն էր): Ծաւօք, Փերքսի ինքնութեան մասին որեւէ յաւելեալ տեղեկութեան չենք հանդիպած:
- ⁷⁶ "Estados Unidos y el mandato en Armenia", *La Prensa*, 30 de mayo de 1920, էջ 10.
- ⁷⁷ Van Der Karr, էջ 183.
- ⁷⁸ Daniel Antokoletz, *La Liga de las Naciones y la primera Asamblea de Ginebra* (Buenos Aires, 1921), էջ 48.
- ⁷⁹ María Monserrat Llaíró y Raimundo Siepe, *Argentina en Europa. Yrigoyen y la Sociedad de las Naciones (1918-1920)* (Buenos Aires, 1997), էջ 62-66.
- ⁸⁰ Moreno Quintana, էջ 242.
- ⁸¹ "El país del espanto", *El Día*, 2 de junio de 1919, էջ 1.
- ⁸² "El mandato sobre Armenia. Pedido de Wilson rechazado por la Comisión del Senado", *La Prensa*, 28 de mayo de 1920, էջ 8.
- ⁸³ "El mandato sobre Armenia", *La Prensa*, 5 de mayo de 1920, էջ 8.
- ⁸⁴ Antokoletz, էջ 77.
- ⁸⁵ Van Der Karr, էջ 184.
- ⁸⁶ Armando Alonso Piñeiro, *La historia argentina que muchos argentinos no conocen*, (Buenos Aires, 1976), էջ 319: 1916-1922ին, յանձին Իրիկոսէնի, 1890ին հիմնուած Արմատական Քաղաքացիական Միութիւնը (Unión Cívica Radical), Արժանիքի մէջ կայացած առաջին գաղտնի քուէարկութեան շնորհիւ կառավարութեան գլուխը կը հասնէր՝ շուրջ կէս դարու պահպանողական իշխանութենէն ետք:
- ⁸⁷ "Carta de la Unión Nacional Armenia de Buenos Aires al Presidente de la Nación, Dr. Hipólito Yrigoyen, expresándole su agradecimiento por haber reconocido a la República de Armenia como un Estado libre e independiente", *Circular Informativa Mensual del Ministerio de Relaciones Exteriores y Culto*, junio de 1920, 381: Տէս նաեւ "Nueva República de Armenia", *La Prensa*, 21 de mayo de 1920, էջ 9, ուր վերած է Հայ Ազգային Միութեան ընդհանուր ժողովի այս որոշումը:
- ⁸⁸ "El reconocimiento de la república de Armenia. Telegramas al presidente Yrigoyen", *La Epoca*, 15 de mayo de 1920, էջ 1.
- ⁸⁹ Կոան, *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2:

- ⁸⁰ "Independencia de Armenia", *La Prensa*, 15 de mayo de 1920, էջ 10:
- ⁸¹ "Ministro argentino en el Brasil", *La Prensa*, 1 de junio de 1920, էջ 11:
- ⁸² Ի. Ա. [Ի. Արսրյան], «Թէ ինչպէ՞ս ծնունդ առաւ Հ.Ա.Ե. Հոգաբարձութիւնը», *Հայ Կեդրոն*, Ապրիլ 1942, էջ 56: Հմմտ.՝ Արծրունի, էջ 21:
- ⁸³ Կուսն, *Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2: Այս նամակը թուագրուած է 8 Յունիս 1920, սակայն դժուար թէ նման թելադրանք կատարուած ըլլայ արժանթինցի դիւանագէտի մեկնումէն 45 օր ետք: Թուագրումը կը համարինք տպագրական վրիպակ ու գայն կը սրբագրենք որպէս 8 Յունիս: Նամակի այս թուագրումը բնական է Պրագիլի պէս ուժական եւ արագաշարժ անձնաւորութեան մը պարագային:
- ⁸⁴ "La República Armenia. Solicitud...", *La Nación*, 27 de abril de 1920, էջ 4:
- ⁸⁵ Նոյն:
- ⁸⁶ Միսիթարեան, էջ 14-15:
- ⁸⁷ Վարդանեան, էջ 68:
- ⁸⁸ Hovannisian, էջ 432:
- ⁸⁹ Կուսն, *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2:
- ⁹⁰ «Պոլենոս Այրէսի Հայ Համայնքը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», *Արմենիա* (Պոլենոս Այրէս), 30 Յունուար 1970, էջ 1:
- ⁹¹ Կուսն, *Արմենիա*, 17 Յունուար 1955, էջ 2:
- ⁹² Արսրյան, էջ 56: Հմմտ.՝ Արծրունի, էջ 211. Binayan, *Entre el pasado*, էջ 971, Carlos Hassassian, "Los primeros anos del Tashnagtutun en Sudamerica", *Արմենիա*, բացառիկ թիւ, Նոյեմբեր 1990, էջ 12:
- ⁹³ "Aniversario de la República de Armenia", *La Razón*, 27 de mayo de 1920, էջ 5: Այդ սրահը կը պատկանէր խալիպական համայնքին:
- ⁹⁴ Արսրյան, էջ 56 (Հմմտ.՝ Արծրունի, էջ 21): Ըստ Սարգիս Թոփչեանի («Ընկ. Յարութիւն Թահմահանի կեանքն ու գործունէութիւնը [2.]», *Արմենիա*, 24 Յունիս 1934, էջ 2), որ ձեռնարկին վաղը սխալմամբ կը նշէ որպէս "Casa Suiza" (գուլցերիական համայնքի սրահ), հանգանակուած է 10.000 փետ, որ կէս առ կէս ուղարկուած է Ահարոնեանին եւ Տամատեանին. վերջինիս դրկուած գումարը իրր թէ ուրիշ մէկը իր անունով ստացած է ու յափշտակած: Այս կէտը կարիք ունի ստուգումի (Թոփչեան ականատես չէ դէպքերուն):
- ⁹⁵ "Aniversario de Armenia", *La Prensa*, 28 de mayo de 1920, էջ 13:
- ⁹⁶ "Fiesta patriótica de la colectividad armenia", *La Razón*, 28 de mayo de 1920, էջ 6: Նախապէս այս թերթին թուականը գրած էինք 1 Յունիս. (տե՛ս՝ ծանօթ. 45):
- ⁹⁷ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 97, որմէ կու գայ 29 Մայիսի թուագրումը: Իր աղբիւրը եղած է հեռագրին հայերէն թարգմանութիւնը, գոր ըստ իր տուած բանաւոր հաղորդումին, վերստին սպաներէնի թարգմանած էր իր տեղեկաբերներէն մէկը՝ 1974ին (Հմմտ.՝ Narciso Binayan, *La colectividad armenia en la Argentina*, [Buenos Aires, 1974], էջ 33): Առկայ աղբիւրներուն մէջ հայերէն թարգմանութիւնը չենք գտած: Հետեւաբար, մերը երկրորդ թարգմանութիւն մըն է: Մեր կողմէ 8 Յունիս թուագրուած նամակին մէջ, Պրագիլ արձագանգած է այս հեռագրին, գրելով.՝ «Շնորհակալ եմ ձեր հեռագրին համար. տեղեկաբերցի գայն հայկ. կառավարութեան» (Կուսն, *Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2):
- ⁹⁸ Մատթէոսեան, «Պոլենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը...», էջ 143: Աւելցնենք, թէ 30 Մայիսին, Պոլենոս Այրէսի մօտ Քիլմէս քաղաքին մէջ, տեղւոյն Հայ Ազգային Միութիւնը ձեռնարկ մը սարքած էր շրջանի հայերուն համար, հայերէն ու սպաներէն բանախօսութիւններով, իսկ երեկոյեան՝ «Ճննովա» պանդոկին մէջ, Մի-

- ութիւնը կազմակերպած էր ճաշկերոյթ մը (տե՛ս՝ “Aniversario de la República Armenia. Su celebración en Quilmes”, *La Prensa*, 31 de mayo de 1920, էջ 11):
- ⁹⁹ Կռան, *Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹⁰⁰ Նոյն, 19 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹⁰¹ Մատթէոսեան, «Պոլենոս Այրէսի Հայ Ազգային Միութիւնը...», էջ 1:
- ¹⁰² Արսլան, *Մալիս* 1942, էջ 74:
- ¹⁰³ Կռան, *Արմենիա*, 18 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹⁰⁴ Նոյն, 19 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹⁰⁵ Hovannisian, էջ 433:
- ¹⁰⁶ Թոփեան, էջ 2: Հմմտ.՝ Binayan, *Entre el pasado*, էջ 87:
- ¹⁰⁷ Hovannisian, էջ 432:
- ¹⁰⁸ Այս ծածկագիրը հնազարին տակ Պոլեո 29 Մալիսին մակագրած է. «Նկատի ունենալ»: Պրագիլի հաւատարմագրի օրինակը Հիւսիսային Թիթագանակին մէջ. տե՛ս՝ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, “República de Armenia. Representación en el Uruguay”:
- ¹⁰⁹ “Reconocimiento de Armenia”, *La Nación*, 8 de agosto de 1920, էջ 3: 15 Օգոստոս Թիւագրումը (Hovannisian, էջ 433) սխալ կ'երեւի: Չիլէի ամերիկեան դեսպանատունը ճանաչումը Թիւագրած է 4 Նոյեմբեր (*idem.*):
- ¹¹⁰ Արծրունի, էջ 345:
- ¹¹¹ Hovannisian, էջ 433-434:
- ¹¹² «Հայերը Հարաւային Ամերիկայի մէջ», *Արմենիա* (Մարսէլ), 23 Փետրուար 1921, էջ 3:
- ¹¹³ Վարդանեան, էջ 66-67:
- ¹¹⁴ Hovannisian, էջ 433: Ռիոյի մէջ, Նուպար Օհանեան պիտի ըլլար Հիւպատոս, Տիգրան Աստուր՝ դեսպանատան քարտուղար եւ Յակոբ Աճեմեան՝ Թարգմանիչ, տե՛ս Նոյն՝ էջ 433-34:
- ¹¹⁵ Վարդանեան, էջ 67:
- ¹¹⁶ Hovannisian, էջ 433:
- ¹¹⁷ «Հայերը Հարաւային...», էջ 2: Լեզուական թեթեւ հպումներ կատարած ենք Թարգմանութեան մէջ:
- ¹¹⁸ “Brasil. Otros asuntos”, *La Prensa*, 6 de noviembre de 1920, էջ 10: Տէս Նաեւ “El reconocimiento de Armenia”, *La Nación*, 6 de noviembre de 1920, էջ 3: Եովհաննէսեան որպէս անկախութեան թուական կու տայ 5 Նոյեմբերը, նշելով հանդերձ, թէ Ռիո տէ Ժանէյրոյի մօտ բրիտանական դեսպանատունը հաղորդած է 3 Նոյեմբեր թուականը: (Hovannisian, էջ 433):
- ¹¹⁹ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, “República de Armenia. Representación en el Uruguay”:
- ¹²⁰ Ashot Artzruni, *Historia del pueblo armenio* (Buenos Aires, 1971), էջ 408:
- ¹²¹ Արսէն Կիտուր, *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1963)*, Բ. հատոր, Պէյրուս, 1963, էջ 249:
- ¹²² Hovannisian, էջ 433:
- ¹²³ *Idem.* “The Republic of Armenia”, in Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. II, (New York, 1997), էջ 333:
- ¹²⁴ Hovannisian, էջ 433:
- ¹²⁵ Alberto Douredjian y Daniel Karamanoukian, *La inmigración armenia en el Uruguay*, tomo I (Montevideo, 1993), էջ 55:

- ¹²⁶ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay".
- ¹²⁷ Նոյն:
- ¹²⁸ Նոյն: Նամակին կից՝ դեսպան Պերնարտէսի 28 Օգոստոսի թուակիրին տակ, 11 Սեպտեմբերին Պուերթո մակագրած է՝ «Ըսել թէ, պատեհ առիթով, պիտի հաղորդուի ինչ որ որոշուի այս կէտին շուրջ»: Երեք օր ետք, Պուերթի Ենթաքարտուղարը այս իմաստով ցուցմունք տուած է Պերնարտէսին:
- ¹²⁹ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 416, "República de Armenia. Representación en el Uruguay".
- ¹³⁰ Ministerio de Relaciones Exteriores de la Republica Oriental del Uruguay, Fondo de Legaciones y Embajadas, Legación de la ROU en Río de Janeiro, Caja 1, Carpeta D, Legajo 1, "República de Armenia (su reconocimiento por parte del gobierno de Uruguay)":
- ¹³¹ Կոստ, Արմենիա, 18 Յունուար 1955, էջ 2:
- ¹³² 1918-1920 չրջանի Ուրուկուայի հայերու հանրային գործունէութենէն ցարդ միայն յայտնի է, թէ ուրուկուահայերը Յունիս 1918ին հայ գաղթականներուն ի նպաստ հանգանակիչ յանձնախումբ մը կազմած են. տե՛ս՝ Daniel Karamanoukian, "Apuntes para una reconstrucción histórica de la conmemoración del 24 de Abril en Uruguay", *Hay Endanik* [Montevideo], abril de 1999, էջ 38:
- ¹³³ Hovannisian, էջ 434:
- ¹³⁴ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 507:
- ¹³⁵ Hovannisian, էջ 434:
- ¹³⁶ "La firma del tratado con Turquía", *La Prensa*, 11 de agosto de 1920, էջ 11:
- ¹³⁷ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 168, Carpeta 1702:
- ¹³⁸ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Dificultades que se presentan para proteger a Armenia", *La Prensa*, 23 de noviembre de 1920, էջ 7. ղիմումը հեռագրուած է 25 Նոյեմբերին, Ազգերու Լիգայի Խորհուրդի նախագահ Հիմանի ստորագրութեամբ (ամբողջական ընագիրը տե՛ս՝ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla [Sociedad de las Naciones]"):
- ¹³⁹ Hovannisian, էջ 433:
- ¹⁴⁰ "Ramiro de Maeztu en Ginebra", *La Prensa*, 21 de noviembre de 1920, էջ 10:
- ¹⁴¹ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Dificultades que se presentan...", էջ 7:
- ¹⁴² "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El apoyo a los armenios", *La Prensa*, 26 de noviembre de 1920, էջ 7:
- ¹⁴³ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Wilson mediará en Armenia. Cooperación de España y Brasil" *La Prensa*, 2 de diciembre de 1920, էջ 10; Antokoletz, էջ 158: Պատասխաններու մասին 3 Դեկտեմբերի Հիմանի ստորագրած հեռագիրը տե՛ս՝ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla (Sociedad de las Naciones)":
- ¹⁴⁴ "Una entrevista con Mr. Balfour", *La Prensa*, 3 de diciembre de 1920, էջ 10. տե՛ս նաեւ՝ George Scott, *The Rise and Fall of the League of Nations* (London, 1973), էջ 71:
- ¹⁴⁵ E. P. Watters, *A History of the League of Nations*, vol. I (London-New York, 1952), էջ 84:

- ¹⁴⁶ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El asunto de Armenia", *La Prensa*, 4 de diciembre de 1920, էջ 7.
- ¹⁴⁷ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El consejo aliado pide el aplazamiento de la admisión de Armenia", *La Prensa*, 5 de diciembre de 1920, էջ 8: Վենեզուելայի մասին, տե՛ս նաև՝ էջ 9.
- ¹⁴⁸ AGN, Fondo Ministerio de Relaciones Exteriores, Consular, Caja 176, Carpeta 1598, "Armenia. Acción internacional para socorrerla (Sociedad de las Naciones)". Մամուլի մէջ (Ժողովին ներկայացուած է 7 Դեկտեմբերին) պատասխանը ունի այս ձևը: «Հանձնքով իմացած եմ Միացեալ Նահանգներու պատասխանի մասին»։ տե՛ս՝ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Cooperación de los pequeños Estados en la obra técnica", *La Prensa*, 8 de diciembre de 1920, էջ 9.
- ¹⁴⁹ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Intervención en Armenia. Nomenclamiento de una comisión", *La Prensa*, 24 de noviembre de 1920, էջ 8.
- ¹⁵⁰ Antokoletz, էջ 158.
- ¹⁵¹ Llairó y Siepe, էջ 78, 87, 120-123, 132-134.
- ¹⁵² "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El consejo aliado...", էջ 8.
- ¹⁵³ "El retiro de la Delegación Argentina de la Liga de las Naciones", *La Prensa*, 6 de diciembre de 1920, էջ 6.
- ¹⁵⁴ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. El asunto de Armenia y la actitud del Consejo Supremo", *La Prensa*, 6 de diciembre de 1920, էջ 7.
- ¹⁵⁵ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Cooperación...", էջ 9.
- ¹⁵⁶ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra", *La Prensa*, 10 de diciembre de 1920, էջ 9.
- ¹⁵⁷ Antokoletz, էջ 118: Այդ ճանաչումը կը վերաբերէր երեք պալթեան հանրապետութիւններուն, որոնք ճանչցուեցան 1921-22ին: 1921ին, նոյնպէս պիտի ճանչցուէին Ուքրանիան եւ Եւոկոսլաւիան:
- ¹⁵⁸ "Las sesiones de la Asamblea de la Liga de las Naciones en Ginebra. Debate sobre la admisión de Armenia y la actitud del Consejo Supremo", *La Prensa*, 17 de diciembre de 1920, էջ 7. տե՛ս նաև՝ *El tratado de Sevres y la Cuestión Armenia* (Buenos Aires, 1970), էջ 49-50.
- ¹⁵⁹ "La petición de Armenia", *La Prensa*, 19 de diciembre de 1920, էջ 9.
- ¹⁶⁰ «Հայերը Հարաւային...», էջ 2:
- ¹⁶¹ Նոյն:
- ¹⁶² Beatriz Solveira, *Las relaciones con Rusia durante las presidencias de Yrigoyen y Alvear (1916-1930)* (Córdoba, 1995), էջ 27, 38, 60-61.
- ¹⁶³ «Հայերը Հարաւային...», էջ 3:
- ¹⁶⁴ Արժանթին, որ Պրագլիիոյ կարգին Խորհրդային Միութիւնը չճանչնալու քաղաքականութիւնը որդեգրած էր, 1920ականներուն կը շարունակէր ընդունիլ ցարական Ռուսաստանի նախկին ներկայացուցիչ Էօթէն Շթայնը որպէս «Ռուսաստանի դեսպան», տե՛ս՝ Monserrat Llairó y Raimundo Siepe, *La Democracia radical. Yrigoyen y la neutralidad 1916-1918* (Buenos Aires, 1997), էջ 94:

THE REPUBLIC OF ARMENIA AND SOUTH AMERICAN COUNTRIES
(1918-1920)
(Summary)

VARDAN MATIOSSIAN

The birth of the first independent Republic of Armenia produced a big wave of hope among the Armenians scattered throughout the world and mobilized them. The newly-born state became the focus of attention of every Armenian. During the period 1918-1920, the tiny, recently settled Armenian communities of South America, going through their organizational, embryonic stage, made some efforts to assist their independent homeland. The history of those years of the South American communities has not been addressed in detail. The first Republic of Armenia was recognized by certain South American countries in 1920 (Argentina, Chile, and Brazil). Armenia's first representative, an intellectual called Etienne Brazil (Ignace Etian), was instrumental in obtaining recognition and was energetic on behalf of Armenian interests.

The present study aims at reconstructing the events in Argentina, Brazil, and Uruguay, and showing the relations between these countries and the Republic of Armenia. Besides the factual reconstruction, an attempt has been made to analyze the history of the period in light of Argentine and Brazilian foreign policy.